

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
Факультет соціальних і гуманітарних наук
Кафедра історії та археології

Оробицова Карина Олександрівна

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ
СТАРШОЇ ШКОЛИ НА ПРИКЛАДІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

Кваліфікаційна робота
за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія)

Особистий підпис – _____

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та археології
Ольга ДРОБИШЕВА

Завідувач кафедри – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та археології
Олександр НАБОКА

Лубни – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	6
1.1. Історіографія та стан наукової розробки проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	10
Висновки до розділу 1.....	14
РОЗДІЛ 2. В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.	16
2.1. Життя та діяльність В. Чорновола.....	16
2.2. Внесок В. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудову державності України.....	25
Висновки до розділу 2.....	31
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ НА ПРИКЛАДІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА.....	33
3.1. Громадянська компетентність та особливості її формування в учнів старшої школи.....	33
3.2. Заходи на уроках.....	41
3.3. Позакласні заходи.....	55
Висновки до розділу 3.....	65
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Формування громадянської компетентності учнів є одним із важливих завдань сучасної освіти, оскільки передбачає розвиток відповідальності, критичного мислення, усвідомлення прав і обов'язків та готовності до участі в суспільному житті. В умовах сучасних суспільних викликів особливого значення набуває формування у старшокласників здатності осмислювати демократичні цінності, громадянський вибір і відповідальність особистості перед суспільством.

Важливий потенціал для цього має вивчення історичного досвіду та діяльності конкретних особистостей, через які учні можуть осмислювати взаємозв'язок громадянських переконань і практичної діяльності. Водночас можливості використання суспільно-політичної діяльності В. Чорновола саме як змістової основи формування громадянської компетентності учнів старшої школи залишаються недостатньо систематизованими.

Кожен школяр має знати історію своєї Батьківщини, героїчне минуле українського народу, усвідомлювати свою роль у житті суспільства, формувати активну громадянську позицію. У сучасних умовах одним із ключових пріоритетів оновлення змісту освіти є модернізація громадянського та патріотичного виховання, яке ґрунтується на національних цінностях, історичній пам'яті та прикладах суспільно значущої діяльності видатних українців.

У цьому контексті особливої актуальності набуває вивчення суспільно-політичної діяльності В'ячеслава Максимовича Чорновола як яскравого прикладу громадянської мужності, активної участі в державотворчих процесах і боротьбі за демократичні цінності. Формування української державності неможливо уявити без урахування ролі видатних особистостей, які впливали на суспільну свідомість та політичні процеси.

Багатогранна діяльність В. Чорновола в різних сферах суспільного життя, зокрема в дисидентському русі, журналістиці, парламентській

політиці, не лише підтверджує цінність його досвіду для сучасності, а й робить можливим використання цього прикладу для формування громадянської компетентності старшокласників.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена як потребою у зміцненні громадянської свідомості молоді, так і необхідністю глибшого осмислення внеску В. Чорновола у формування ідейно-політичних засад української державності.

Мета дослідження: визначити та обґрунтувати можливості формування громадянської компетентності учнів старшої школи на прикладі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати історіографію та стан наукової розробки проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- проаналізувати життя та діяльність В. Чорновола;
- проаналізувати роль і значення В. Чорновола у формуванні суспільно-політичної думки та процесі становлення української державності;
- визначити громадянську компетентність та особливості її формування в учнів старшої школи;
- розробити заходи на уроках, покликані формувати громадянську компетентність на прикладі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола;
- розробити позакласні заходи, спрямовані на формування громадянської компетентності учнів старшої школи на прикладі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола.

Об'єкт дослідження: процес формування громадянської компетентності учнів старшої школи.

Предмет дослідження: можливості використання суспільно-політичної діяльності В. Чорновола у формуванні громадянської компетентності учнів старшої школи.

Хронологічні межі дослідження історичної складової роботи охоплюють 1937–1999 рр. – період життя В. Чорновола, при цьому основну

увагу зосереджено на його суспільно-політичній діяльності від 1960-х років до кінця 1990-х років.

Географічні межі дослідження охоплюють передусім територію України, з якою була пов'язана громадська, правозахисна та політична діяльність В. Чорновола, а також місця його ув'язнення і заслання за межами України, що розглядаються в контексті його біографії.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано комплекс теоретичних і прикладних методів, що забезпечили досягнення поставленої мети. Теоретичні методи (аналіз, узагальнення, систематизація, порівняння) застосовувалися під час опрацювання наукової літератури, історіографії проблеми, підходів до формування громадянської компетентності. Історико-генетичний, біографічний та джерелознавчий методи дали змогу дослідити життя і діяльність В. Чорновола як приклад громадянської позиції та впливу особистості на суспільно-політичні процеси. У практичній частині дослідження було використано методи педагогічного проєктування та моделювання, що дозволило розробити варіанти урочних і позакласних заходів, спрямованих на формування громадянської компетентності учнів старшої школи.

Практичне значення полягає в можливості використання розроблених навчальних завдань, уроків і позакласних заходів для формування громадянської компетентності учнів старшої школи на матеріалі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел і літератури. Список використаних джерел і літератури налічує 40 найменувань. Загальний обсяг роботи – 77 сторінок, основного тексту – 72 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія та стан наукової розробки проблеми

У 1991 році Україна постала як друга за чисельністю населення держава на пострадянському просторі. Вирішальними для остаточного відокремлення від Росії та Радянського Союзу стали кілька ключових кроків, серед яких визначальне місце посів всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року. Абсолютна більшість громадян підтримала ідею незалежності, що створило міцне політичне підґрунтя для становлення нової суверенної держави.

Серед визначних історичних діячів, які самовіддано працювали задля національного відродження, розбудови та утвердження української державності, особливо вирізняється постать В'ячеслава Чорновола. Саме тому вивчення його діяльності й творчого доробку має вагоме наукове значення, а також важливу пізнавально-виховну й практичну цінність для різних поколінь українців.

З огляду на міждисциплінарний характер дослідження, доцільно розмежувати наукові праці, що становлять його історіографічну основу, на дві взаємопов'язані, але змістовно відмінні групи: по-перше, дослідження, присвячені життю, діяльності та ідейній спадщині В. Чорновола; по-друге, праці з проблематики громадянської освіти й формування громадянської компетентності учнівської молоді. Такий підхід дозволяє комплексно поєднати історичний і педагогічний виміри теми.

Першу групу історіографічних праць становлять дослідження, у яких постать В. Чорновола розглядається в контексті історії українського дисидентського руху, національно-культурного відродження та процесів державотворення другої половини ХХ ст. У цих дослідженнях увага зосереджується на формуванні його світогляду, громадянської позиції та суспільно-політичної діяльності. Проблематика руху «шістдесятників» і

дисидентства, зокрема діяльність В. Чорновола, широко представлена в наукових дослідженнях і публікаціях українських учених. Серед них – праці Б. Бердиховської [1], Г. Касьянова [23] та інших авторів.

На початку 2000-х років з'являються системні наукові праці та дисертаційні дослідження, присвячені історії Народного Руху України та пов'язаним із нею суспільно-політичним процесам. Серед їх авторів – С. Бондаренко [5], Ю. Діденко [20], Н. Кіндрачук [24] та інші.

Важливою подією став захист у 2013 році докторської дисертації В. Деревінського «Громадсько-політична та державотворча діяльність В'ячеслава Чорновола». У цій праці досліджено роль і значення В. Чорновола в суспільно-політичному житті України другої половини ХХ ст., процес його становлення як політика й громадського діяча, а також редакційно-видавничу, організаційну та державотворчу діяльність [15].

Праця Г. Побережця та В. Шкварця «Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості» [30] є структурованим викладом подій, що охоплює не лише ключові факти біографії, а й інтерпретацію суспільно-політичного контексту.

Водночас для реалізації поставленої в роботі мети важливим є звернення не лише до історичних досліджень постаті В. Чорновола, а й до наукових праць, у яких розкривається сутність громадянської компетентності та механізми її формування в освітньому процесі. Саме ці дослідження формують педагогічну складову історіографічної бази роботи.

Другу групу використаних наукових праць становлять дослідження з філософії освіти, педагогіки та методики навчання, у яких громадянська компетентність розглядається як інтегрований результат виховання і навчання. Ці роботи дозволяють визначити структурні компоненти громадянської компетентності, її ціннісні, когнітивні та діяльнісні аспекти, а також окреслити педагогічні умови її формування.

Громадянська компетентність тісно пов'язана з процесами розвитку громадянського суспільства та громадянської соціалізації. За твердженням А.

Карася, філософські засади концепції громадянської спільноти беруть свій початок ще в працях Арістотеля, Цицерона та Марка Аврелія [22, с. 4]. Філософські засади ідей громадянськості та громадянського обов'язку формувалися в європейській суспільній думці від античності до Нового часу. У працях мислителів різних епох громадянство пов'язувалося з відповідальністю особистості перед суспільством, свободою вибору та участю у справах держави. Наскрізною філософською ідеєю Г. Сковороди є суспільно корисна праця людини як підґрунтя громадянського обов'язку, громадянської відповідальності [35]. Ці ідеї стали світоглядним підґрунтям сучасних концепцій громадянської освіти.

Важливе місце в теорії філософії освіти посідають положення й погляди українського педагога В. Сухомлинського на проблему становлення особистості як майбутнього громадянина. Зокрема, у праці «Народження громадянина» [36] педагог наголошує на важливості змістовно правильно дібраного слова вчителя, що має значний виховний потенціал. Праця наповнена прагненнями педагога розвинути в підлітків та юнацтва бачення світу і самих себе через призму громадянськості та підкреслює тісний зв'язок громадянського й морального виховання.

Крім того, В. Сухомлинський вважав, що фундаментом формування особистості школярів як громадян є моральні цінності. Ідеєю моральних цінностей, створених людством, пройняті всі ідеї навчання й виховання, описані в праці «Народження громадянина». За В. Сухомлинським, «людина в суспільстві – найвища цінність і на неї покладено величезну відповідальність за все, що діється» [36, с. 123].

Аналіз педагогічної літератури свідчить про значну увагу сучасної педагогічної науки до проблеми формування громадянської компетентності учнів. У працях Н. В. Бондаренко [4] розглядаються можливості виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови, зокрема через інтеграцію змісту мовної освіти та громадянського виховання.

М. Й. Боришевський акцентує на важливості духовних цінностей як основи для розвитку громадянської свідомості й саморозвитку особистості [6]. Важливими засадами для формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання є теоретичні положення, представлені в колективній праці за загальною редакцією О. Овчарук [3].

Ідеї розвитку громадянської культури особистості також знайшли відображення в роботі Н. П. Дерев'янка [17], де обґрунтовуються теоретичні засади громадянського виховання в школі. Сучасні дослідження, зокрема навчально-методичний посібник О. А. Кучерук і Т. П. Магдич [27], пропонують конкретні дидактичні підходи до формування громадянської компетентності.

Отже, історіографія проблеми поєднує історичний аналіз постаті В. Чорновола як суспільно-політичного діяча та педагогічні дослідження, спрямовані на осмислення громадянської компетентності як результату освітнього впливу. Поєднання цих двох наукових напрямів створює методологічне підґрунтя для використання постаті В. Чорновола як засобу формування громадянської компетентності учнів старшої школи.

Існує значний історіографічний доробок із цієї теми, який безумовно сприяє глибшому та більш всебічному розумінню постаті В. Чорновола. Водночас у межах опрацьованої літератури не виявлено спеціальних досліджень, у яких суспільно-політична діяльність В. Чорновола системно розглядалася б як змістова основа формування громадянської компетентності учнів старшої школи.

Загалом історіографічна та філософсько-педагогічна основа дослідження створює надійну теоретичну платформу для подальшого осмислення суспільно-політичної діяльності В. Чорновола в контексті формування громадянської компетентності учнів старшої школи.

Переосмислення наукової спадщини, присвяченої як самому Чорноволу, так і ширшій проблематиці громадянської освіти, дозволяє комплексно підійти до аналізу постаті діяча як освітнього феномена.

Водночас цілісне наукове опрацювання теми неможливе без залучення відповідної джерельної бази, яка охоплює як праці самого В. Чорновола, так і документи епохи, публіцистику, інтерв'ю, а також матеріали дисидентського руху, що стали важливими свідченнями громадянської позиції та духовних орієнтирів цього діяча.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база, що стосується В. Чорновола, є достатньо об'ємною та різноплановою і охоплює джерела особового походження, офіційні документи, публіцистичні матеріали, спогади сучасників, а також нормативні документи, необхідні для реалізації міждисциплінарного підходу в дослідженні.

Серед основних джерел також варто виділити твори самого В. Чорновола. Він не залишив ґрунтовних мемуарів чи спогадів: окремі відомості про власний життєвий шлях і громадську діяльність він подав лише в автобіографії та низці інтерв'ю. Натомість у численних публікаціях автор глибоко аналізував актуальні суспільно-політичні, культурні та інші процеси в Україні й за її межами [38; 39].

Видання творів В. Чорновола у десяти томах репрезентує його різножанрову спадщину; у першому томі зібрано літературознавчі, критичні й журналістські праці [39]. Ці джерела є надзвичайно важливими, оскільки дозволяють не лише відтворити фактологічний бік діяльності В. Чорновола, а й глибше зрозуміти його громадянську позицію, систему цінностей і мотиви суспільно-політичної діяльності. Вони дають змогу дослідити світоглядні орієнтири, громадянську позицію та публіцистичну майстерність В. Чорновола, а також простежити еволюцію його політичних ідей у контексті трансформації радянського суспільства та національно-визвольного руху.

Серед важливих джерел також слід відзначити працю «Я нічого у Вас не прошу», яка містить листи В. Чорновола до Петра Шелеста [40]. Епістолярна спадщина має особливу джерелознавчу цінність, оскільки фіксує

безпосередню реакцію автора на суспільно-політичні події та відображає його внутрішню позицію в умовах репресивної системи. У них чітко проявляється його рішуча позиція щодо захисту прав людини, свободи слова й самовизначення українського народу та водночас простежується аргументований, правовий характер його звернень до влади.

До джерел, що становлять особливу цінність, належать численні публікації в періодиці, спогади сучасників, а також документальні збірники, які систематизують матеріали доби боротьби за незалежність. Ці матеріали дозволяють розширити уявлення про сприйняття постаті В. Чорновола його сучасниками, а також про суспільний резонанс його діяльності в різні періоди.

Документальні збірники «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали» [31] та «Провісники свободи, державності і демократії» [32] репрезентують важливий корпус першоджерел: листів, звернень, судових матеріалів, протоколів обшуків, а також інших свідчень радянських репресій і руху спротиву. Ці документи мають особливе значення для реконструкції механізмів тиску радянської влади на інакодумців та дозволяють простежити системний характер переслідувань. Вони є надзвичайно важливими для розуміння атмосферного тиску, у якому формувався світогляд В. Чорновола, та ілюструють масштаби і характер боротьби за свободу слова, права людини і незалежність.

Істотне значення для реконструкції ідейного середовища, в якому діяв Чорновіл, мають також спогади сучасників – зокрема, книга Р. Мороз «Проти вітру» [28], яка подає особисте бачення подій та моральну оцінку постаті В. Чорновола з боку його дружини. Мемуарні джерела доповнюють офіційні документи суб'єктивним, але цінним поглядом на повсякденний вимір громадянської боротьби, моральні дилеми та особистісні риси діяча.

До важливих джерел також варто зарахувати матеріали Народного Руху України. Зокрема, хроніка Народного Руху України [37] дає змогу простежити діяльність організації, яка стала важливим інструментом

реалізації політичних ідей, що їх обстоював В. Чорновіл. Вивчення цих матеріалів дає змогу дослідити не лише політичну риторику, а й конкретні механізми громадянської мобілізації кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Для розроблення методичної частини дослідження залучено також нормативні та навчально-методичні матеріали. Важливе значення має Державний стандарт профільної середньої освіти [19], який визначає сучасні орієнтири формування компетентностей учнів. Використано також навчально-методичні праці з проблем громадянської освіти та компетентнісного навчання [3; 9; 25; 27]. Залучення цих матеріалів дозволяє поєднати історичний зміст дослідження з сучасними освітніми підходами та компетентнісною моделлю навчання.

У роботі частково використано узагальнені педагогічні напрацювання, що мають прикладне спрямування, зокрема посібники з реалізації громадянського виховання, а також праці з упровадження компетентнісного підходу. Акцент зроблено на методичних матеріалах, що дозволяють окреслити шляхи формування громадянської компетентності учнів через зміст навчання, особистість учителя та виховні впливи шкільного середовища.

Використані у дослідженні джерела відрізняються не лише за походженням, а й за характером інформації, яку вони містять, тому потребують диференційованого підходу до їх аналізу. Праці самого В. Чорновола становлять особливу групу джерел, оскільки безпосередньо відображають його політичні погляди, оцінки подій, аргументацію та систему цінностей. Публіцистичні тексти, виступи й листи дають змогу простежити еволюцію його суспільно-політичних переконань та ставлення до проблем прав людини, державності, демократії й національної незалежності [38–40]. Водночас ці матеріали мають виразний авторський характер і відображають позицію самого діяча, тому їх доцільно співвідносити з іншими типами джерел.

Іншу групу становлять документальні збірники, що містять офіційні матеріали радянських органів влади, протоколи обшуків, судові документи, листи, звернення та матеріали, пов'язані з діяльністю дисидентського руху [31; 32]. Їхня цінність полягає насамперед у можливості відтворити конкретні обставини політичних переслідувань, механізми діяльності державних органів та форми громадянського спротиву. Водночас документи радянських установ нерідко містять ідеологічно забарвлену лексику та оцінки, характерні для офіційного політичного дискурсу того часу. Тому при їх використанні важливо розмежовувати зафіксовані факти та їхню інтерпретацію представниками радянської влади.

Мемуарні джерела, зокрема спогади Р. Мороз [28], доповнюють офіційні документи інформацією про особистісний і повсякденний вимір життя В. Чорновола. Вони дозволяють побачити обставини його діяльності через сприйняття найближчого оточення, краще зрозуміти морально-психологічний контекст прийняття окремих рішень. Разом із тим спогади мають суб'єктивний характер, оскільки залежать від особистого досвіду автора, часу написання та його ставлення до описуваних подій. Саме тому мемуарні свідчення доцільно використовувати в зіставленні з документальними матеріалами та працями самого В. Чорновола.

Окреме значення мають матеріали Народного Руху України та хронікальні видання [37], які дозволяють простежити перехід В. Чорновола від дисидентської і правозахисної діяльності до відкритої політичної участі наприкінці 1980-х – у 1990-х роках. Вони дають можливість реконструювати послідовність подій, діяльність організації та основні форми політичної мобілізації. У поєднанні з публіцистикою В. Чорновола ці матеріали допомагають співвіднести задекларовані ним політичні принципи з практичною діяльністю.

Нормативні та навчально-методичні матеріали виконують у роботі іншу функцію. Вони не є джерелами для реконструкції біографії В. Чорновола, але визначають сучасні підходи до формування громадянської

компетентності та створюють основу для використання історичного матеріалу в освітньому процесі [19; 25; 27]. Таким чином, поєднання різних за походженням і характером джерел дає змогу уникнути однобічного висвітлення постаті В. Чорновола та розглядати його діяльність одночасно в історичному, суспільно-політичному й освітньому вимірах

Таким чином, джерельна база, що охоплює твори самого В. Чорновола, публікації сучасників, спогади та документальні матеріали, становить цілісну основу для дослідження суспільно-політичної діяльності цієї знакової постаті. Її комплексний характер дозволяє реконструювати ідейний світ В. Чорновола й оцінити його внесок у процес державотворення. Водночас залучені нормативні та навчально-методичні матеріали відкривають перспективи застосування здобутого історичного знання у формуванні громадянської компетентності учнів старшої школи. У поєднанні ці матеріали створюють основу для реалізації міждисциплінарного підходу, що поєднує історичний зміст із виховним потенціалом сучасної освіти.

Висновки до розділу 1

Аналіз наукової літератури засвідчив, що тема формування громадянської компетентності учнів старшої школи на прикладі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола викликає значний інтерес як серед істориків, так і серед педагогів. У сучасній історіографії Чорновіл постає як ключова постать національно-визвольного руху другої половини ХХ ст., а його внесок у боротьбу за незалежність України висвітлюється в численних наукових працях, дисертаціях та мемуарах. Зростаючий інтерес до вивчення «чорноволознавства» вказує на актуальність подальших міждисциплінарних досліджень, зокрема в контексті освітнього процесу.

Особливу увагу в наукових студіях приділено формуванню ідейної позиції В. Чорновола, його публіцистичній спадщині та ролі у становленні громадянського суспільства. Окреслено також педагогічні підходи до формування громадянських якостей учнів, що ґрунтуються на гуманістичних

засадах, моральних цінностях, вихованні соціальної відповідальності та критичного мислення.

Джерельна база дослідження є багатогранною та включає твори самого В. Чорновола, спогади його сучасників, документи епохи, матеріали дисидентського руху, а також навчально-методичні розробки, що демонструють практичні шляхи формування громадянської компетентності у школі. Така структурована база дозволяє не лише глибше осмислити постать Чорновола в історичному контексті, а й розкрити потенціал його діяльності як прикладу для виховання свідомих і активних громадян.

Таким чином, опрацьовані історіографічні та джерельні матеріали створюють надійне підґрунтя для подальшого дослідження та розробки педагогічних механізмів, що сприяють ефективному формуванню громадянської компетентності учнів старшої школи на прикладі життя і діяльності В. Чорновола.

РОЗДІЛ 2

В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

2.1. Життя та діяльність В. Чорновола

В'ячеслав Максимович Чорновіл – український політик і радянський дисидент. Як відомий український дисидент у Радянському Союзі, він був неодноразово арештований у 1960-х, 1970-х та 1980-х роках за свої політичні погляди. З 1992 року Чорновіл був одним із лідерів Руху, Народного Руху України, який був першою опозиційною партією в демократичній Україні, і головним редактором газети «Час-Тайм» («Час») з 1995 року. Один із найвидатніших політичних діячів 1980–1990-х років, Чорновіл проклав шлях сучасній Україні до відновлення незалежності.

В'ячеслав Чорновіл народився в Єрках тодішньої Української Радянської Соціалістичної Республіки 23 грудня 1937 року [16, с. 309].

В'ячеслав Максимович мав своє власне пояснення значення свого прізвища, вважаючи, що воно символізує «Чорного вала», де «чорний» асоціюється з важкою працею та безпросвітною тугою. Він вбачав у цьому значення першої надії і підтримки в труднощах. Саме тому, на його думку, родина Чорноволів носила таке прізвище, яке стало символом борця за незалежність України [34, с. 102].

У 1944 році родина В. Чорновола переїхала до села Вільхівець Звенигородського району, на батьківщину матері, де оселилися у домі дідуся і бабусі В'ячеслава. Батьки В'ячеслава спершу жили в шкільній квартирі, поки не знайшли постійне місце проживання в будинку діда Харитона. Переїзд був зумовлений тим, що батько В. Чорновола, який був директором школи, був звільнений після того, як повернувся з війни колишній директор-комуніст, і родина була змушена шукати нове місце для життя та роботи [39, с. 36].

Дитинство В. Чорновола було під впливом родини інтелігентів, що стало важливим чинником у його розвитку. Виховуючись в такій атмосфері, ще в ранньому віці він формував власні погляди, які різнилися як від думок його однолітків, так і від ідеології того часу [11, с. 17]. Такий родинний і соціокультурний контекст є показовим з погляду формування базових громадянських цінностей особистості – поваги до освіти, відповідальності за власну позицію, усвідомлення значення слова і вчинку. Для учнів старшої школи цей етап життя В. Чорновола може слугувати прикладом того, як первинне середовище впливає на становлення громадянської свідомості та моральних орієнтирів.

В. Чорновіл почав навчання у школі в 1946 році в селі Гусаковому, і вже відразу перейшов до другого класу. Завдяки допитливості і розуму, він навчився читати ще в чотири роки, тому для нього перехід до 1-го класу не був необхідний [39, с. 37].

У 1955 році В. Чорновіл закінчив середню школу з золотою медаллю і вступив на філологічний факультет Київського університету, який закінчив у 1960 році. Вже під час навчання в університеті почав формуватися його антиімперський і антикомуністичний світогляд, що викликало занепокоєння серед його рідних. Він неодноразово намагався обговорювати з ними свої політичні погляди, що відрізнялися від офіційної радянської ідеології [16, с. 309–311].

Сформована в цей період здатність до критичного осмислення суспільно-політичної реальності є важливою складовою громадянської компетентності. Аналіз студентських років В. Чорновола дозволяє продемонструвати старшокласникам значення самостійного мислення, інтелектуальної сміливості та відповідальності за власні переконання в умовах тиску з боку державної ідеології.

Попри відмінні оцінки та підвищену стипендію, В. Чорновіл опинився під загрозою відрахування з університету через свою нестандартну думку, що була відображена в статті у факультетській газеті. У 1957 році він був

змушений на рік перервати навчання і поїхати на роботу до Маріуполя, щоб уникнути виключення. Там він працював на будівництві, сподіваючись на переосмислення своєї ситуації [28, с. 95].

Поки В. Чорновіл працював робітником-слюсарем на будівництві домни в Маріуполі, рух шістдесятників активно розвивався в Україні, охоплюючи нові сфери суспільного життя. В цей період також почало активно розвиватися літературне шістдесятництво, і В. Чорновіл вже тоді відчував сильний зв'язок із ідеями національної культури та незалежності.

Наприкінці 1950-х років, під час навчання, у В. Чорновола зміцнилися патріотичні почуття до України, і він почав мріяти про незалежну Україну. Разом зі своїми однокурсниками на Володимирівській гірці у Києві він присягнув, що все своє життя присвятить боротьбі за свободу України.

Закінчив університет у 1960 році з відзнакою, захистив диплом на тему «Публіцистична творчість Бориса Грінченка». З 1960 по 1964 рік Чорновіл працював у різних газетах і на телебаченні у Львові та Києві.

У той час в Україні виникла так звана «Нью-Йоркська група поетів», яка ставала відповіддю на радянський національний стиль літератури. Близькі В. Чорноволу люди попереджали його про небезпеки, нагадуючи про трагічну долю його дядька, що загинув через подібні погляди [13, с. 25–30].

У 1964 році переїхав до Вишгорода, брав участь у будівництві Київської ГЕС. Того ж року Чорновіл також вступив до аспірантури, але не був допущений до навчання.

5 вересня 1965 року разом з Іваном Дзюбою та Василем Стусом Чорновіл протестував на прем'єрі «Тіней забутих предків» Сергія Параджанова біля кінотеатру «Україна». Це призвело до того, що його звільнили з роботи та провели обшук поліцією. За відмову бути свідком і давати свідчення на судах над братами Горинями Чорновіл отримав три місяці примусових робіт [13, с. 35–40].

Після того інциденту за В. Чорноволом починають активно стежити, і йому проводять обшук. Згідно з постановою про обшук від 6 вересня 1965

року, який проводив слідчий капітан Клименко, у справі щодо поширення антирадянських матеріалів зазначалося, що Чорновіл нібито займається розмноженням текстів, що мають наклепницький характер і містять інформацію, яка шкодить авторитету радянського суспільства та порушує порядок.

У протоколі обшуку від 30 вересня 1965 року зазначено, що було знайдено та вилучено: текст, набраний на друкарській машинці, 42 картки з матеріалами, що містять фрагменти «Спогадів про Остапа Вишню», вірші Антоновича, вирізки з українських газет, які були видані за кордоном, статтю «Більше амбіцій» (вирізка з 1922 р.) та інші документи [31, с. 120–125].

Відмова В. Чорновола співпрацювати з репресивною системою та його принципова правова позиція є яскравим прикладом громадянської відповідальності й правосвідомості. У педагогічному вимірі ці події можуть бути використані для формування в учнів розуміння цінності прав людини, верховенства права та морального вибору в умовах загрози особистій безпеці.

Дослідник М. Наєнко, зацікавлений рухом шістдесятників, підходив до цього феномену як до художнього явища, підкреслюючи, що сам рух є багатограним і складним. Він зазначав, що вивчення діяльності шістдесятників у Львові, зокрема публікацій у газеті «Літературна Україна», яка почала активно висвітлювати цей рух на початку 60-х років під редакцією Павла Загребельного, дає важливу перспективу.

7 квітня 1961 року в «Літературній Україні» на всю четверту сторінку було опубліковано 15 віршів Миколи Вінграновського, серед яких стали класичними твори, такі як «Прелюд Землі», «Зоряний прелюд», «Я повен мрій про велелюдну згоду», «Прелюд кохання» та інші. 16 липня того ж року була надрукована поема Івана Драча «Ніж у сонці», із вступним словом Івана Дзюби.

Ці публікації викликали обурення серед партійного керівництва, яке намагалося нав'язати своє бачення, змушуючи населення підписувати негативні відгуки для створення вигляду масового протесту.

Багато літераторів, художників, кінематографістів, архітекторів, музикантів, вчених і представників інтелігенції, залежних від тоталітарної системи, не могли змиритися з такими умовами, тому активно протестували проти системи, яка обмежувала їх творчий потенціал [23, с. 120–125].

Ці протести сприяли об'єднанню постраждалих від тоталітарного режиму, які дедалі рішучіше висловлювали своє невдоволення і ставали активними опонентами системи. Саме в таких умовах в Україні почав формуватися національно-визвольний рух, що отримав назву рух шістдесятників. Протягом 60–70-х років XX століття вони активно чинили опір тоталітаризму, виступали проти режиму, прагнули до відродження незалежної України з власною мовою, культурою та національною ідентичністю, активно відстоюючи ідею державотворення [33, с. 85–90].

Василь Стус, Іван Дзюба, Іван Світличний та інші, які органічно заявили про себе як літератори у 60-ті роки й цілком природно влилися в дисидентський рух, і не викликають жодних запитань. Середовище, в якому вони починали, сформувало їх такими. Інша справа – В'ячеслав Чорновіл, який виокремлюється з цієї групи й наштовхує на запитання:

1. Як сталося, що комсомольський діяч досить високого рангу (статус секретаря ЦК ЛКСМУ!) опинився в лавах дисидентів?
2. Що стало поворотним пунктом у його номенклатурній кар'єрі, яка так успішно розпочиналася?

Звернімо увагу на зв'язок фактів: комсомольський діяч у статусі секретаря ЦК ЛКСМУ склав кандмінімум (чи вступні іспити до аспірантури?), не був допущений до навчання в аспірантурі через політичні переконання», а його дисертація на той час була вже майже готова. Схоже, що 1964 року В. Чорновіл уже був неблагонадійним, бо до публічного протесту в кінотеатрі «Україна» залишався ще цілий рік часу.

Цікава деталь: в автобіографії В. Чорновіл згадує свою участь у публічному протесті проти політичних арештів, який відбувся 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна», однак його біографи цей факт часто ігнорують. І це, безумовно, не випадково.

Не всі майбутні учасники дисидентського руху були присутні на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» в кінотеатрі «Україна», і тим більше – не всі з тих, що були там присутні. Так чи інакше, питання участі й – головне – ролі В. Чорновола в тому заході залишається відкритим [10, с. 34].

Рух шістдесятників не був національно-визвольним. Це був рух національно-культурного відродження, спричиненого хрущовською відлигою. У ті роки комуністична пропаганда й радянська влада безперестанку стверджували, буцімто в Радянському Союзі немає політичних в'язнів, а є лише кримінальні злочинці. Такий публічний імідж творили й В. Чорноволові, якого пізніше також підводили під кримінальну статтю за згвалтування.

Репутацію дисидента набув після того, як задокументував незаконне ув'язнення деяких українських інтелектуалів. Пізніше він висвітлив подібну історію про двадцять українців («Горе з розуму»).

Звинувачений у наклепі і засуджений до трьох років колонії суворого режиму, Чорновіл був звільнений через 18 місяців за загальною амністією в 1967 році, до п'ятдесятої річниці Жовтневої революції 1917 року. Газета Times присудила йому премію Ніколаса Томаліна за документування судових процесів [13, с. 55–60].

У 1969 році, під час заслання, В. Чорновіл одружився з Атеною Пашко.

У 1970 році йому вдалося влаштуватися на роботу на метеостанцію в Закарпатті, а також забезпечував фізичною працею археологічну експедицію в Одеській області та працював на залізничній станції «Скнилів» у Львові. Саме в цей період Чорновіл заснував підпільний журнал «Український

вісник». З 1971 року він почав працювати у Львівському відділенні Товариства охорони природи України [14, с. 65–70].

У 1972 році Чорновіл був вдруге ув'язнений за свою активну участь в українських незалежницьких рухах і в діяльності дочірніх видань. Цього разу він отримав шість років ув'язнення та три роки заслання. Термін він відбував у Мордовії, в таборах для політв'язнів у селах Озерне та Барашево, де неодноразово брав участь у протестах, демонстраціях і голодуваннях. Половину свого часу в таборі він провів у карцері або в одиночній камері табірної тюрми [12, с. 400–405].

Чорновіл відмовився від радянського громадянства і вирішив у 1975 році переїхати до Канади, але йому не дозволили це зробити. У 1976 році він приєднався до новоствореної Української Гельсінської групи, створеної для контролю за дотриманням Радянським Союзом Гельсінських угод 1975 року [12, с. 234–236].

У 1978 році Чорновіл був засланий на радянський Далекий Схід, подолав тисячі кілометрів потягом і пішки до села Чаппанду в Якутії. Там працював чорноробом у місцевому радгоспі, згодом постачальником у Нюрбі. У 1978 році був прийнятий до Міжнародного ПЕН-товариства [28, с. 130–135].

У квітні 1981 року Чорновола знову заарештували за звинуваченням у «замаху на згвалтування» і засудили до п'яти років ув'язнення. На знак протесту він оголосив 120-денне голодування. У 1983 році був звільнений, але за протестом прокурора Якутської АРСР не дозволив повернутися в Україну. Нарешті повернувшись на Західну Україну, Чорновіл зміг знайти роботу лише в травні 1985 року кочегаром у Львівському міськбудтресті та спеціалізованій школі в місті [28, с. 145–150].

Дисидентська діяльність В. Чорновола засвідчує, що громадянська позиція реалізується не лише через переконання, а й через активні дії. Для учнів старшої школи цей приклад є важливим з погляду формування активної

громадянської позиції, готовності відстоювати суспільно значущі ідеали та брати участь у громадському житті, навіть за несприятливих обставин.

Наприкінці 1980-х брав активну участь в українському національному русі, ставши першим лідером Народного Руху України (більш відомого як Рух). У 1988 році у Львові відбулася перша спроба створити «Демократичний фронт на підтримку перебудови», яку розігнав кінологічний підрозділ радянського ОМОНу. Пізніше він пропагував кілька акцій національного спрямування, однією з яких був «Живий ланцюг», що відбувся 21 січня 1990 року і вшанував Акт Злуки українських земель у 1919 році [37, с. 10–15].

В. Чорновіл балотувався в Президенти України в 1991 році, але зазнав поразки, перемігши лише на Західній Україні. Він був одним із найважливіших членів Руху, Народного Руху України. У 1994 та 1998 роках обирався до Верховної Ради від Народного Руху України, очолював цю партію [29].

В. Чорновіл був засновником незалежної громадсько-політичної газети «Час-Тайм» (також відомої як «Час»), а з 1995 по 1999 рік був головним редактором.

У 1999 році Рух ледь не розпався через внутрішні розбіжності. Є припущення, що до ДТП, яка забрала життя В. Чорновола, призвела неліквідація партії. Про це йдеться в документальному фільмі Володимира Онищенка «Той, хто розбудив кам'яну державу».

Після виборів Президента України 1994 року Леонід Кучма став Президентом України. Наступні репресії Кучми проти незалежних ЗМІ спричинили Чорновола до того, щоб стати одним із головних критиків його уряду [14, с. 11].

Очікувалося, що Чорновіл стане основним кандидатом від опозиції до чинного президента Леоніда Кучми на президентських виборах 1999 року, але його смерть різко припинила його кампанію.

25 березня 1999 року Чорновіл та його помічник Євген Павлов їхали поблизу Борисполя, коли їхню машину лоб у лоб врізала вантажівка, обидва

загинули миттєво. На його похорон прийшли десятки тисяч українців. Офіційне розслідування, проведене Міністерством внутрішніх справ, дійшло висновку, що аварія була суто випадковою, і не виявило ознак нечесної дії. Проте деякі прихильники Чорновола назвали його смерть політичним убивством і закликали притягнути винних до відповідальності.

Теорія вбивства викладена на сайті В. Чорновола, створеному його сином Тарасом Чорноволом.

У 2003 році Національний банк України випустив пам'ятну монету номіналом 2 гривні, присвячену В. Чорноволу.

23 серпня 2006 року президент Віктор Ющенко відкрив пам'ятник В. Чорноволу та доручив провести нове розслідування його смерті. 6 вересня 2006 року голова МВС Юрій Луценко заявив, що на підставі інформації, яку він бачив, він особисто вважає, що Чорновіл став жертвою вбивства, а не ДТП. Далі Ю. Луценко заявив, що розслідування зараз проводять Генеральна прокуратура України та Служба безпеки України, непідконтрольні Луценку правоохоронні органи. Він пішов далі, натякнувши, що «певні кола» в прокуратурі та СБУ гальмують розслідування.

Проте 9 серпня генеральний прокурор України Олександр Медведько на прес-конференції прокоментував, що заява Ю. Луценка є «непрофесійною», оскільки його висновки базуються на недостовірній інформації.

25 березня 2009 року біля пам'ятного знаку в Борисполі відбулася чергова панахида, а шанувальники, зокрема тодішній мер Києва Леонід Черновецький, поклали квіти до його пам'ятника в Києві з нагоди 10-річчя смерті В. Чорновола [13, с. 45].

Отже, В. Чорновіл почав свій важкий шлях до незалежної України ще зі студентських років, коли його патріотичні почуття зміцніли, а мрія про вільну Україну набрала чітких обрисів. В рамках руху шістдесятників він продовжував боротьбу з тоталітаризмом, разом із однодумцями виступаючи за відродження української мови та культури. Він не боявся висловлювати

протест проти влади, зокрема під час свого виступу на презентації фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Відмовившись свідчити на закритому суді проти своїх соратників, він також був покараний за свою принципову позицію.

Середина 1960-х років стала періодом активної творчої діяльності В. Чорновола. Саме в цей час він написав свої відомі праці, такі як «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), у яких він розкриває жахіття репресій над інтелігенцією, насильство та незаконні дії влади. Ці твори згодом потрапили за кордон і були опубліковані [39, с. 220–225].

Формування поглядів і творчих орієнтирів В. Чорновола проходило кілька етапів. Спочатку він вірив у демократичні можливості соціалізму та здатність радянської влади вирішувати проблеми народу. Однак з часом він переконався у деструктивності радянського режиму та його антинародній сутності. Його свідоме життя з самого початку було складним і сповненим численних випробувань. Саме через навчання та реальну боротьбу він сформувався як дисидент, громадський діяч і політик. В. Чорновіл став одним з найавторитетніших організаторів і активістів українського національно-визвольного руху 1960–1980-х років [33, с. 150–155].

Таким чином, життєвий шлях В. Чорновола у межах його ранньої біографії та дисидентського періоду демонструє комплекс якостей, що становлять основу громадянської компетентності: сформовану систему цінностей, критичне мислення, правосвідомість, відповідальність та активну громадянську позицію. Саме ці аспекти роблять його постать методично доцільною для використання в освітньому процесі старшої школи.

2.2. Внесок В. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудову державності України

Діяльність В. Чорновола як шістдесятника та дисидента була тісно пов'язана з боротьбою за права особистості та національну самобутність.

Разом з однодумцями він активно виступав за глибокі зміни в суспільстві та культурі, зокрема за демократизацію суспільного життя та підвищення престижу української мови, що передусім означало її збереження та охорону культурної спадщини. У педагогічному вимірі ця діяльність дозволяє розглядати постать В. Чорновола як приклад формування громадянської ідентичності, що поєднує усвідомлення належності до нації, відповідальність за її майбутнє та готовність до активної участі в суспільно-політичному житті. Саме такі риси є ключовими складовими громадянської компетентності учнів старшої школи.

Одним із ключових аспектів діяльності В. Чорновола була його робота в Народному Русі України. Як зазначав сам В. Чорновіл у 1992 році, «Рух – сьогодні наймасовіша політична організація України, причому організація, яка не є регіональною або вузько функціональною, а має підтримку в усіх регіонах і соціальних групах». На той час Народний Рух дійсно мав великий вплив і викликав великі надії серед українців [38, с. 123]. Досвід участі В. Чорновола в демократичному русі дає змогу продемонструвати учням значення політичної культури, плюралізму думок та мирних форм громадянської активності. Використання цього матеріалу на уроках історії та громадянської освіти сприяє формуванню в старшокласників поваги до демократичних процедур і відповідального ставлення до участі в політичних процесах.

У 1988 році Чорновіл став співголовою Української Гельсінської спілки та одним із авторів «Декларації принципів Української Гельсінської спілки». Він активно долучався до державотворчих процесів на шляху до незалежності України. У червні 1989 року партійні органи мали звітувати про діяльність понад 47 тис. самодіяльних об'єднань, що свідчило про поступову відмову від однопартійності та перехід до багатопартійної системи, а також про наростання процесу скасування тоталітарного режиму [12, с. 307–309].

Ще до появи НРУ на політичній арені В. Чорновіл на багатолюдних мітингах в Україні, особливо у західних областях, підкреслював неминучу

необхідність та можливість досягнення незалежності України, що дозволить народу почуватися вільно й безпечно на своїй землі. Він робив це з великою переконаністю, що надавало його словам великої ваги.

З початку 1980-х років стало очевидним, що комуністична ідеологія переживає кризу, що позначалося й на ситуації в УРСР. У цей період активно розвивається Народний Рух України, який поступово перетворюється на впливову суспільно-політичну організацію. Вже в 1989 році з'являється Народний Рух України за перебудову, який у 1990 році змінює свою назву, ставши Народним Рухом України [26, с. 8–12].

Незважаючи на численні труднощі та перепони, становлення НРУ було поступовим, але впевненим. Влітку 1988 року відбулися перші спроби створення організації, зокрема 4 серпня того ж року відбулася зустріч першого секретаря Львівського міськкому КПУ з В. Чорноволом та М. і Б. Горинями, на якій обговорювались можливості виникнення нової політичної організації [12, с. 308].

З часом ці процеси сприяли формуванню масового національно-демократичного руху, який відіграв важливу роль у боротьбі за державну незалежність України. Водночас розпад Радянського Союзу був наслідком комплексу політичних, економічних і національних чинників, серед яких системна криза СРСР, посилення національних рухів у союзних республіках, події серпня 1991 року та припинення існування СРСР у грудні 1991 року [33, с. 600–615].

Опубліковані документи свідчать про активну боротьбу з «негативними тенденціями» у діяльності певних самодіяльних об'єднань в Українській РСР. Партійні комітети республіки вели планомірну ідеологічно-виховну роботу, спрямовану на розширення гласності та посилення соціалістичної демократії. Для цього використовувались різноманітні методи, зокрема зустрічі в колективах, публічні дискусії, «круглі столи» та ін. Особливу увагу приділяли засобам масової інформації, а також створювались спеціалізовані пропагандистські групи, до яких залучалися науковці та

викладачі [32, с. 120–125].

В. Чорновіл своєю творчістю, зокрема у збірках «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), виражав протест проти переслідувань і репресій інтелігенції, що велися радянською владою. Ці праці привернули увагу світової громадськості та стали символом опору тоталітаризму в Україні [30, с. 78].

Через свою діяльність Чорновіл був удостоєний міжнародної журналістської премії імені Ніколаса Томаліна, однак паралельно з цим зазнавав переслідувань і тюремного ув'язнення. Його твори чітко показували, що об'єктами репресій у СРСР ставали всі, хто відкрито виступав на захист української мови, культури, літератури та мистецтва, зокрема письменники, поети та науковці.

Він також ініціював видання позацензурного суспільно-політичного часопису «Український вісник», яке було припинено після його арешту в січні 1972 року. Влада застосовувала всі можливі методи тиску, щоб зламати Чорновола та інших подібних йому дисидентів, проте вона не змогла придушити їхній опір.

Незважаючи на репресії, Чорновіл не відмовився від своєї діяльності. В умовах тюрем та таборів він продовжував боротьбу, а з журналіста та публіциста перетворився на одного з активних учасників українського національно-визвольного руху [37, с. 15].

В. Чорновіл сповідував ідею відновлення національної гідності, протистояв беззаконню радянського режиму і виступав за суверенітет України. Його бачення України полягало в тому, щоб зробити її незалежною, демократичною, правовою державою, членом європейської спільноти, де панує соціальна гармонія та багатouкладна економіка. Він обґрунтовував необхідність інтеграції України до сім'ї європейських народів [38, с. 340–350].

Його внесок у розвиток суспільно-політичної думки України є важливим. Публіцистична спадщина В. Чорновола відображає не тільки

особисті переживання та погляди, а й аналіз історичних подій та суспільно-політичних процесів [39].

Показовими для розуміння політичного світогляду В. Чорновола є його слова: «Нам потрібні реформи, а не революції; сила закону, а не закон сили; добробут народу, а не всенародні злидні; суспільна злагода, а не затята ворожнеча; демократія, а не диктатура» [38, с. 345].

В. Чорновіл завжди спирався на народ, черпаючи з нього силу та натхнення. Він вірив у народ і вбачав у ньому основну силу Народного Руху України. Після ув'язнення та заслання він знову повернувся до громадсько-політичної діяльності, зосередивши зусилля на активізації національного руху та відновленні економічної і політичної незалежності України.

Одним із перших кроків стало відновлення ним позацензурного часопису «Український вісник». В. Чорновіл також став одним із ініціаторів створення Української Гельсінської Спілки і активно брав участь у діяльності інших громадських та політичних об'єднань [15, с. 350–355].

У 1990 році, на перших демократичних виборах до центральних і місцевих рад, він став головою Львівської обласної ради народних депутатів, а також народним депутатом Верховної Ради України. 1991 рік став важливим етапом у його житті, коли він балотувався на президентських виборах і здобув друге місце [29, с. 9–10]. Діяльність В. Чорновола на посаді голови Народного Руху з 1992 року стала значущою для державного та національного відродження України. Особливий талант політика проявився на державних посадах у Львівській області та у Верховній Раді, де він отримав можливості для реалізації своїх державотворчих ініціатив. Факт обрання Чорновола депутатом Верховної Ради і Львівської облради у 1990 році та друге місце на президентських виборах 1991 року підтверджуються матеріалами УІНП.

Чорновіл наголошував на необхідності реформ в аграрному секторі, вдосконаленні фінансової системи, обмеженні депутатської недоторканності, скороченні витрат на законодавчу і виконавчу владу, а також активно

відстоював національну безпеку та територіальну цілісність України [38, с. 350–355].

Однак через низку помилок і прорахунків реалізація цих реформ зіштовхнулася з перешкодами. В. Чорновіл неодноразово звертався до своїх земляків, закликаючи до боротьби з їхньою надмірною толерантністю, байдужістю та низькою політичною культурою. Його критика щодо національної ментальності та бездержавності українців використовувалася його опонентами, які намагалися поставити під сумнів його здатність працювати для цього народу. На ці звинувачення Чорновіл відповідав, підтверджуючи свою незмінну віру у народ.

Як народний депутат України, починаючи з березня 1990 року, він був одним з ініціаторів Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 року) та Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року). Він також був автором законопроектів та постанов з питань державотворення [31, с. 23]. Законодавча діяльність В. Чорновола дозволяє розкрити для учнів старшої школи практичний вимір принципів правової держави та верховенства права. Через аналіз його парламентської роботи можна формувати розуміння значення законів, інституційної відповідальності та ролі громадянина у функціонуванні демократичної держави. Його участь у цих державотворчих процесах фіксують і сучасні офіційні довідкові матеріали.

Ці та інші факти ще раз підтвердили його прагнення до незалежності України. У 1992 році він активно долучився до доопрацювання Концепції державотворення в Україні та розробки інших важливих актів. Він підтримував європейський і євроатлантичний напрям зовнішньої політики України, вбачаючи політичне майбутнє держави в європейській спільноті [38, с. 420–430].

Водночас В. Чорновіл виступав за добросусідські та рівноправні відносини між Україною та Росією, підтримуючи Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між двома країнами.

Отже, суспільно-політична діяльність В. Чорновола репрезентує цілісну модель громадянської поведінки, що поєднує активну участь у політичному житті, правосвідомість, демократичні цінності та відповідальність за долю держави. Саме в такому контексті його постать набуває педагогічної значущості як засіб формування громадянської компетентності учнів старшої школи. Життєвий і політичний шлях В. Чорновола дає змогу розглядати його діяльність у контексті боротьби за незалежність України та становлення національно-демократичного руху другої половини ХХ ст.

Висновки до розділу 2

Постать В. Чорновола постає як символ незламності духу, глибокої національної свідомості та активної громадянської позиції, що формувалися ще в його студентські роки. Саме тоді зародилося усвідомлення можливості незалежного майбутнього України.

Пройшовши шлях громадянського становлення від віри у можливість реформування радянської системи до відкритої опозиції їй, він утвердився як послідовний борець за свободу та права людини, який не відмовився від власних переконань. Його участь у русі шістдесятників, акції протесту під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків», принципова відмова свідчити проти своїх соратників, численні репресії та заслання стали важливими етапами формування його як громадського діяча й одного з представників українського національно-демократичного руху.

В. Чорновіл не лише критикував радянську систему, а й формулював власне бачення суспільних і політичних змін, залишаючись глибоко ідейним, але водночас практично діяльним. Його публіцистичні праці стали важливим засобом поширення інформації про політичні репресії, порушення прав людини та становище української культури в умовах тоталітарного режиму. У період незалежності він продовжив суспільно-політичну діяльність як парламентар і один із лідерів Народного Руху України, брав участь у

державотворчих процесах, підтримував європейський напрям розвитку України, наголошуючи на необхідності збереження її суверенітету й соборності.

Його заклики долати байдужість і політичну пасивність, відстоювати національні й демократичні цінності зберігають виховний потенціал. В. Чорновіл уособлював моральну і політичну стійкість, а його приклад може використовуватися в освітньому процесі для формування в учнів відповідальності, правосвідомості, критичного мислення та активної громадянської позиції.

Таким чином, ідейна, громадська та політична спадщина В. Чорновола становить важливий матеріал для осмислення процесів українського державотворення другої половини XX ст., а в освітньому процесі може використовуватися як засіб формування громадянської компетентності учнів старшої школи.

РОЗДІЛ 3

ЗАХОДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ НА ПРИКЛАДІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

3.1. Громадянська компетентність та особливості її формування в учнів старшої школи

Нормативне підґрунтя формування громадянської компетентності учнів старшої школи визначається положеннями Державного стандарту профільної середньої освіти [19], відповідно до якого громадянська компетентність належить до ключових і передбачає здатність особистості усвідомлювати свої права й обов'язки, брати відповідальну участь у суспільному житті, дотримуватися демократичних цінностей і принципів правової держави. Орієнтація освітнього процесу на формування таких якостей зумовлює необхідність поєднання навчального змісту з активними формами діяльності учнів, що є особливо важливим на етапі профільного навчання.

Громадянська компетентність формується не лише через засвоєння знань, а й через цілеспрямований розвиток ціннісних орієнтацій, навчально-пізнавальних умінь та мотиваційно-ставленнєвих орієнтирів учнів [25, с. 2].

Виховання є складним і багатограним процесом, що передбачає не лише передачу знань, а й формування ціннісних орієнтацій, світоглядних позицій, здатності особистості до свідомого вибору, відповідальної поведінки й активної участі в житті суспільства. В умовах старшої школи цей процес набуває особливого значення, оскільки пов'язаний із завершальним етапом шкільної соціалізації та підготовкою учнів до самостійного громадянського життя. Воно розглядається як цілеспрямована змістовна професійна діяльність педагога, що сприяє гармонійному розвитку дитини, її входженню в культурне, соціальне й духовне середовище, становленню як громадянина,

суб'єкта особистої і суспільної історії. Зміст виховання набуває справжньої глибини лише тоді, коли він спирається на історичний досвід і моральну силу народу.

Для старшокласників таке опертя є підґрунтям формування власної громадянської позиції та усвідомленого ставлення до суспільних процесів. Виховання, позбавлене національного, духовного коріння, втрачає свою життєздатність, тоді як система, заснована на народних традиціях, звичаях і цінностях, здатна формувати особистість, готову жити і діяти відповідально [2, с. 6–11].

У цьому контексті особливої актуальності набуває поняття громадянської компетентності як інтегральної характеристики особистості, яка поєднує знання, цінності, навички, мотивацію та готовність діяти відповідально в громадянському суспільстві [3]. Саме в старшому шкільному віці відбувається інтеграція цих складників у цілісну систему, що визначає модель громадянської поведінки майбутнього дорослого.

Формування громадянської компетентності в учнів старшої школи є однією з ключових цілей сучасної освіти, адже саме в цей віковий період відбувається становлення світоглядних орієнтирів, розвиток критичного мислення, громадянської самосвідомості та соціальної активності. Старша школа виступає простором усвідомленого вибору, де учень не лише засвоює норми, а й навчається співвідносити їх із власними переконаннями. З огляду на сучасні політичні, соціальні та інформаційні виклики особливо важливо закладати основи активного громадянства ще на шкільному етапі, надаючи учням інструменти для усвідомленого вибору, участі в суспільному житті та захисту демократичних цінностей [4, с. 2–6].

У контексті даного дослідження формування громадянської компетентності учнів старшої школи розглядається як цілісний процес, що поєднує ціннісно-світоглядний, пізнавальний та діяльнісний компоненти. Постать В. Чорновола у цьому процесі виступає інтегративним прикладом,

який дозволяє поєднати засвоєння історичних знань із формуванням громадянських цінностей та активної громадянської позиції.

Важливе місце у формуванні громадянської компетентності посідає патріотичне виховання. Патріотизм як важлива якість особистості охоплює такі складові, як любов, відданість і глибока прихильність до своєї Батьківщини, свого народу, рідного краю та національного культурного середовища. Це також гордість за історичне минуле і сучасність країни, усвідомлення єдності інтересів громадян держави або нації, готовність підпорядковувати власні інтереси загальнонаціональним. Патріотична особистість прагне захищати права та інтереси свого народу, виявляє готовність служити державі та протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам.

У ширшому розумінні патріотизм – це щира любов до рідної землі, вірність її ідеалам, прагнення діяти на благо Батьківщини. Для старшокласників така готовність формується насамперед у ціннісно-смісловій площині та проявляється у відповідальному ставленні до навчання, суспільної активності та громадянських обов'язків. Він передбачає також віру в духовну силу власного народу та глибоку внутрішню мотивацію служити його інтересам [6, с. 49–57].

Патріотизм як особистісна якість охоплює три основні компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. У процесі формування громадянської свідомості учнів старшої школи важливим є збалансований розвиток усіх трьох компонентів, адже саме їх взаємодія забезпечує перехід від знання до усвідомленої громадянської дії. Когнітивний компонент формує базу знань про Батьківщину, її культуру, природу, традиції та історію. У старшій школі він доповнюється рефлексією та критичним осмисленням отриманих знань, що є основою громадянської свідомості. Емоційний компонент виявляється у формуванні стійкого позитивного ставлення до рідної землі, гордості за народ і прагнення до збереження національної спадщини. Поведінковий компонент реалізується через активну

участь у житті громади, турботу про ближніх, дбайливе ставлення до природи та готовність діяти в інтересах своєї держави.

Якщо розглядати патріотизм як ставлення, то його можна поділити на кілька напрямів: ставлення до природи і рідного краю, до співвітчизників, до національних традицій і культури, до держави й її устрою. У старшокласників ці напрями набувають характеру усвідомлених громадянських орієнтацій, що визначають їхню позицію щодо суспільних норм, цінностей і правил співжиття. У комплексі ці компоненти забезпечують глибоке емоційно-ціннісне засвоєння понять, розвиток мотивації до суспільно корисної діяльності та формування активної громадянської позиції [18, с. 80–85].

Громадянська компетентність також охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінково-діяльнісний компоненти, які забезпечують засвоєння знань про суспільство й державу, усвідомлення демократичних цінностей та готовність відповідально діяти. Завдяки цьому формується ціннісне ставлення до родини, рідного краю, держави та громадянської спільноти [9, с. 102].

Важливим аспектом формування громадянської компетентності вважаємо роботу з розвитку критичного мислення за допомогою ситуаційного методу. Для учнів старшої школи критичне мислення є ключовим механізмом становлення громадянської свідомості, оскільки дає змогу аналізувати суспільно значущі події, співвідносити різні точки зору та формувати власні аргументовані судження. Відповідальний громадянин має вміти сформулювати власну думку, висловити власну позицію щодо тієї чи тієї суспільно-політичної проблеми, критично оцінювати інформацію та відрізняти достовірні повідомлення від маніпуляцій [7, с. 42–46].

Результатом формування громадянської компетентності є становлення громадянської відповідальності як інтегрованої риси особистості, що виявляється в обізнаності з демократичними засадами, відчутті належності до своєї держави та спільноти, готовності діяти відповідно до принципів

демократії та відстоювати свою громадянську позицію [8, с. 94–98]. На уроках історії та громадянської освіти в старшій школі така відповідальність формується через осмислення історичного досвіду, аналіз суспільно-політичних процесів і моделювання громадянського вибору.

У старшій школі патріотичне виховання органічно інтегрується в зміст історичної та громадянської освіти, виступаючи засобом формування громадянської свідомості та історичної відповідальності. Патріотичне виховання учнів у сучасній школі спрямоване на їх успішну соціалізацію в сучасних умовах та саморозвиток людини як суб'єкта діяльності та індивідуальності.

Особливе значення в патріотичному вихованні має вивчення вітчизняної історії, під час якого відбувається осмислення історичного досвіду народу, формується ціннісне ставлення до вітчизняної культури, що безпосередньо впливає на становлення громадянської свідомості старшокласників, зумовлює їхню громадянську позицію та вибір напрямів і способів самореалізації [21, с. 4–11].

Формування патріотичних якостей особистості є цілеспрямованим, спеціально організованим процесом. Патріотичні якості – це якості особистості, що характеризують її здатність до активного прояву громадянської позиції. У старшій школі ці якості формуються насамперед через активну навчально-пізнавальну діяльність на уроках історії та громадянської освіти, а також через залучення учнів до соціально значущих проєктів.

Застосування активних форм і методів навчання і виховання в їхньому взаємозв'язку, таких як виразне читання, евристична бесіда, емоційна розповідь, наведення позитивного прикладу, обговорення відеофільмів, написання історичних творів, есе, робота з мемуарами, біографіями, одночасно кількома документами, на уроках історії та громадянської освіти розвиває теоретичне мислення, уміння й навички роботи з великим обсягом інформації, формує історичну пам'ять. Колективні творчі справи, рольові та

тематичні ігри у форматі моделювання суспільно-політичних ситуацій формують досвід поведінки, регуляції взаємовідносин з однолітками та дорослими. Розробка мультимедійних проєктів, презентацій із громадянсько-історичної проблематики розвиває толерантність, комунікативні навички та досвід рольової взаємодії [8, с. 94–98].

Диференціація цих форм і методів з урахуванням вікових особливостей старшокласників, рівня їхніх історичних і громадянських знань та пізнавальних інтересів забезпечує цілеспрямований вплив на свідомість, волю й ціннісні орієнтації учнів, сприяє розвитку творчої ініціативи, самостійності та безперервності формування громадянської компетентності в навчальній і позаурочній діяльності.

Патріотичне виховання здійснюється на основі використання найрізноманітніших форм і методів виховної діяльності. Методи навчання у сучасній дидактиці характеризують як методи викладання, пов'язані з діяльністю вчителя, і методи навчання, пов'язані з діяльністю учнів. У процесі викладання історії та громадянської освіти така взаємодія забезпечує активне залучення старшокласників до аналізу суспільних явищ і формування власної громадянської позиції [25, с. 100–105].

У найзагальнішому вигляді метод – це сукупність прийомів і операцій пізнання і практичного перетворення дійсності; спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність. Для уроків історії та громадянської освіти метод виступає не лише засобом передавання знань, а й інструментом формування громадянської свідомості через осмислення досвіду минулого й сучасності.

Під час реалізації патріотичного виховання найчастіше використовуються методи:

– переконання – роз'яснення, роздуми, аргументоване доведення, дискусія, полеміка. На уроках історії та громадянської освіти цей метод реалізується через аналіз історичних подій, політичних рішень і правових норм;

– спонукання – захоплення перспективою спільної справи, прикладами громадянської мужності, заохочення, похвала, висунення вимог. У старшій школі цей метод сприяє формуванню мотивації до активної громадянської участі;

– привчання – творче доручення, рольова гра, змагання, традиції, особистий приклад. У курсах історії та громадянської освіти цей метод виявляється у формуванні моделей громадянської поведінки.

Найбільш актуальними методами патріотичного виховання вважають метод переконання, навіювання, педагогічної вимоги, привчання, заохочення, стимулювання, прикладу, колективної справи, проєктної діяльності, співпраці. Їх поєднання в освітньому процесі старшої школи забезпечує системне формування громадянської компетентності через засвоєння цінностей демократії та правової держави [18, с. 250–260].

Важливим методом педагогічного впливу є спостереження навколишньої дійсності. На уроках історії та громадянської освіти спостереження доповнюється аналізом історичних джерел, документів, карт, статистичних матеріалів, що розширює світогляд старшокласників і формує критичне мислення. Однак якщо педагог зведе роботу з патріотичного виховання лише до організації спостережень, він обмежить коло знань і уявлень учнів, не зможе показати їм складність історичного розвитку держави та суспільства. Саме тому вчитель історії та громадянської освіти має поєднувати різні методи для формування цілісної громадянської свідомості.

Важливе значення має також вибір форм організації діяльності учнів. Індивідуальні форми передбачають виконання учнями завдань самостійно. У курсах історії та громадянської освіти вони сприяють розвитку самостійності мислення, уміння аналізувати історичні джерела, формувати власну громадянську позицію. Допомога вчителя може бути як безпосередньою, так і опосередкованою через роботу з підручником, джерелами, нормативно-правовими документами [17, с. 109].

Індивідуально-групові форми полягають в організації занять з групами учнів різного рівня підготовки. У старшій школі такі форми є ефективними для обговорення дискусійних історичних питань, аналізу суспільних проблем і розвитку навичок аргументованого діалогу. Учитель має можливість поєднувати індивідуальний підхід із груповою роботою, сприяючи формуванню громадянської свідомості через співпрацю та взаємонавчання.

Колективні форми передбачають, що кожен учень класу протягом занять виконує функції як учня, так і активного учасника спільної діяльності. У викладанні історії та громадянської освіти колективні форми реалізуються через дискусії, дебати, рольові та ділові ігри, що моделюють суспільно-політичні процеси. Структурною одиницею такої форми організації є спілкування учнів у парах або групах, які змінюються в процесі уроку.

Щоб виховати почуття патріотизму та сформувати громадянську компетентність у старшокласників, педагогам необхідно використовувати різні форми й методи організації діяльності. На уроках історії та громадянської освіти це означає поєднання навчальної, дослідницької та дискусійної діяльності, що стимулює пізнавальний інтерес і критичне мислення учнів. Одним із засобів патріотичного виховання школярів є тематичні заняття. Важливо, щоб вони підвищували розумову активність учнів. Цьому допомагають індивідуальні завдання, запитання, звернення до досвіду людей [18, с. 340–345].

Вправи відіграють важливу роль у розвитку різних типів умінь і навичок. Для формування громадянської компетентності доцільними є завдання, що передбачають аналіз проблемних ситуацій, роботу з різними джерелами інформації, обговорення альтернативних рішень, аргументування власної позиції та моделювання ситуацій громадянського вибору [27, с. 80–90].

Важливо виховувати діяльного громадянина своєї Батьківщини, а не стороннього спостерігача. Формуючи громадянина, ми насамперед повинні бачити в ньому людину. Громадянське й патріотичне виховання учнів є

важливою частиною виховання підростаючого покоління. Це комплексна, організована, цілеспрямована та узгоджена робота школи, спрямована на формування громадянської свідомості, відповідального ставлення до суспільства й держави [21, с. 4–11].

Відчутний внесок у формування громадянської особистості, що поєднує в собі моральну, правову і політичну культуру, має зробити сучасна школа. Школа виконує роботу з накопичення знань учнів про Вітчизну та формування у них громадянських і патріотичних почуттів [6, с. 49–57].

Одним із ефективних шляхів посилення виховного впливу є залучення історичних постатей. У старшій школі, де учні вже здатні до критичного мислення, моральних оцінок і самостійних висновків, важливо не лише інформувати, а й спонукати до осмислення громадянського вибору. Одним із засобів такої роботи є звернення до постаті В. Чорновола – особистості, громадянська активність, ідейна переконаність і послідовність якої дають можливість аналізувати конкретні прояви громадянської відповідальності, правосвідомості та участі в суспільному житті.

Таким чином, формування громадянської компетентності учнів старшої школи має здійснюватися як цілісний процес, що поєднує засвоєння знань про суспільство, державу й право, розвиток демократичних цінностей, критичного мислення та готовності до відповідальної громадянської участі. Особливості старшого шкільного віку створюють сприятливі умови для використання проблемних, дискусійних, проєктних і ситуаційних методів навчання. Суспільно-політична діяльність В. Чорновола в цьому контексті може використовуватися як змістова основа для осмислення громадянського вибору, прав людини, відповідальності та активної участі в житті суспільства.

3.2. Заходи на уроках

У процесі вивчення історії та громадянської освіти учні старшої школи ознайомлюються з національними та загальнолюдськими цінностями, які

розкриваються через аналіз історичних подій, суспільно-політичних процесів і діяльності окремих особистостей. У межах даного дослідження таким ціннісним орієнтиром є суспільно-політична діяльність В. Чорновола, що розглядається як приклад активної громадянської позиції, відповідальності та служіння демократичним ідеалам. На матеріалі текстів, що висвітлюють його життєвий шлях, політичну боротьбу та публіцистичну спадщину, учні навчаються розрізняти ключові громадянські цінності й поняття, необхідні для розуміння суспільно-політичних процесів, аналізувати їх, визначати головні та другорядні аспекти й оцінювати події та явища крізь призму особистого громадянського вибору. Вищим рівнем сформованості при цьому є здатність учнів самостійно виявляти реальні проблеми громадянського суспільства й формулювати їх [25, с. 100–105].

Звернення до постаті В. Чорновола на традиційних уроках історії та громадянської освіти дає змогу конкретизувати абстрактні поняття громадянської відповідальності, активної позиції та служіння суспільству через аналіз діяльності реальної історичної особи. Уже на етапі актуалізації знань учитель може запропонувати проблемні запитання, пов'язані з біографією В. Чорновола, наприклад: чи може громадянин залишатися осторонь суспільних процесів у період політичних змін. Такі запитання органічно вписуються в структуру уроку й сприяють формуванню громадянської свідомості старшокласників.

Особливістю формування громадянської компетентності учнів старшої школи є наскрізний ціннісний складник, який реалізується через осмислення суспільно-політичної діяльності В. Чорновола і виявляється в кількох аспектах:

- 1) відображення соціальної та політичної дійсності постає джерелом аналізу громадянської позиції В. Чорновола, його морального вибору, ставлення до влади, прав людини та державності;
- 2) завдання сприяють розвитку наскрізних умінь аналізу, синтезу й узагальнення, а також формують здатність оцінювати громадянські вчинки

історичних постатей, що є підґрунтям громадянської свідомості старшокласників;

3) комплекс завдань побудований так, щоб забезпечити ціннісне осмислення діяльності В. Чорновола в поєднанні з аналізом історичних подій і сучасних суспільних викликів, сприяючи розвитку критичного мислення;

4) використання вебквест-технології ґрунтується на віртуальній мандрівці життєвим і політичним шляхом В. Чорновола, у ході якої учні ознайомлюються з ключовими етапами боротьби за незалежність України та роллю особистості в історії;

5) комунікативно-ситуаційні завдання передбачають виконання соціальних ролей, моделюючи ситуації громадянського вибору, подібні до тих, у яких перебував В. Чорновіл;

6) завдання на формування умінь аргументованого висловлення позиції орієнтують учнів на осмислення поглядів В. Чорновола та формування власного ставлення до його діяльності, розвиток навичок демократичного діалогу;

7) завдання на самооцінювання та рефлексію сприяють усвідомленню власного громадянського потенціалу, порівнянню особистих цінностей із ціннісними орієнтирами В. Чорновола, формуванню відповідальності.

Особливу увагу має бути приділено розвитку критичного мислення через запитання і завдання до публічних виступів, статей і політичних заяв В. Чорновола. Такі завдання стимулюють учнів не лише відтворювати інформацію, а й оцінювати громадянську позицію політичного діяча, співвідносити її з історичним контекстом і сучасними викликами. Зокрема, аналізуються питання відповідальності лідера перед суспільством, роль особистості в історії, значення громадянської мужності та принциповості у боротьбі за демократичні цінності [7, с. 42–46].

У межах уроку історії це може реалізовуватися через звернення до окремих епізодів із біографії В. Чорновола, зокрема його участі в

дисидентському русі, правозахисній діяльності, публічних виступів та політичних ініціатив. Обговорення таких прикладів дозволяє учням співвіднести історичні події з морально-етичним вибором особистості та усвідомити значення громадянської позиції в умовах суспільних трансформацій.

Важливим є також поєднання осмислення діяльності В. Чорновола з аналізом історичних подій і сучасних суспільних викликів, що сприяє розвитку критичного мислення. У цьому контексті доцільним є використання різних видів навчальних завдань, які спонукають учнів співвідносити події минулого з актуальними проблемами сьогодення, оцінювати роль особистості в історії та значення громадянської відповідальності.

Так, на етапі актуалізації знань учням можуть бути запропоновані проблемні запитання, пов'язані з діяльністю В. Чорновола, наприклад: «Чи може громадянин залишатися осторонь суспільних процесів у період політичних змін?» або «Якою є ціна громадянської позиції?». Такі запитання органічно вписуються в структуру уроку й сприяють формуванню громадянської свідомості старшокласників.

Робота з текстами, що висвітлюють діяльність В. Чорновола, сприяє розвитку інфомедійної грамотності учнів, оскільки дає змогу критично осмислювати публічні виступи, політичні заяви, статті та спогади, відрізняти аргументовану позицію від маніпулятивних тверджень, аналізувати вплив політичної риторики на суспільну свідомість [27, с. 50–60]. У такий спосіб старшокласники навчаються оцінювати інформацію з позицій демократичних цінностей і прав людини.

Робота з такими текстами може здійснюватися у формі коротких навчальних фрагментів у межах уроку історії або громадянської освіти. Зокрема, учням пропонується проаналізувати уривок із публіцистичного виступу В. Чорновола та визначити, які суспільні проблеми він порушує, які цінності відстоює та якими аргументами користується.

Окремим напрямом роботи може бути безпосередній аналіз першоджерел, зокрема публіцистичних та епістолярних текстів В. Чорновола. Така робота є особливо доцільною у старшій школі, оскільки дозволяє учням не лише отримувати готову інформацію про погляди історичного діяча, а й самостійно реконструювати його позицію на основі тексту. Для цього можуть бути використані окремі фрагменти публікацій В. Чорновола, представлених у виданнях його творів [38; 39], а також листів до П. Шелеста [40].

Роботу з першоджерелом доцільно організувати за послідовним алгоритмом. На першому етапі учні визначають автора, час створення документа та історичні обставини, за яких він виник. На другому – встановлюють основну проблему, порушену в тексті, та позицію автора щодо неї. На третьому – виокремлюють аргументи, за допомогою яких В. Чорновіл обґрунтовує свою позицію. На четвертому етапі учні визначають громадянські цінності, які відображені в документі: свободу слова, права людини, відповідальність, національну гідність, верховенство права, громадянську активність. Завершальним етапом є формулювання власної оцінки позиції автора з обов'язковим наведенням аргументів.

Наприклад, під час роботи з фрагментом листа В. Чорновола до П. Шелеста [40] учням можна запропонувати такі запитання: «Яку проблему порушує автор?», «До яких аргументів він звертається?», «Які права людини та громадянські принципи фактично захищає?», «Чи можна вважати його звернення формою громадянської участі?», «Які ризики для автора були пов'язані з відкритим висловленням такої позиції?».

Для роботи з публіцистикою В. Чорновола доцільними є також завдання на зіставлення. Учні можна запропонувати порівняти два короткі фрагменти, створені в різні періоди його діяльності, та визначити, які елементи громадянської позиції залишалися незмінними, а які змінювалися залежно від політичних умов. Це допомагає показати, що громадянська

компетентність передбачає не лише сталі цінності, а й здатність обирати різні форми їх практичної реалізації.

Такий формат роботи забезпечує одночасне формування кількох умінь: аналізувати історичне джерело, відокремлювати факт від авторської оцінки, визначати аргументацію, формулювати власну позицію та співвідносити історичний досвід із сучасними громадянськими цінностями. Отже, першоджерела В. Чорновола можуть виступати не лише інформаційним матеріалом уроку, а й безпосереднім інструментом формування громадянської компетентності старшокласників

Робота з текстами та комплексні завдання до них сприяють формуванню ціннісних орієнтирів учнів як громадян, готових до активної участі в суспільному житті. Дібрані матеріали та завдання є ефективним інструментом розвитку громадянської компетентності старшокласників [27, с. 60–70].

Важливою складовою формування громадянської компетентності є залучення учнів до обговорення суперечливих і проблемних аспектів суспільно-політичної діяльності історичних постатей. Постать В. Чорновола у цьому контексті дозволяє розглянути приклади громадянської поведінки, що не завжди мали однозначну суспільну оцінку, але були прикладом послідовної громадянської позиції в умовах політичного тиску, переслідувань і морального вибору, що сприяє формуванню стійких громадянських орієнтирів.

Під час уроку історії вчитель може звернути увагу учнів на різні оцінки діяльності В. Чорновола, запропонувавши порівняти аргументи його прихильників і критиків. Таке завдання спонукає учнів до аналізу аргументів, формування власної позиції та усвідомлення того, що громадянська діяльність часто відбувається в умовах суспільної поляризації.

Кейси, побудовані на основі конкретних фактів суспільно-політичної діяльності В. Чорновола, дають змогу моделювати проблемні ситуації громадянського вибору, з якими стикається особистість у реальному житті.

Такі кейси мають виразний виховний потенціал, оскільки поєднують історичний матеріал із сучасними громадянськими проблемами.

Кейс з громадянським спрямуванням розглядається як навчальний матеріал, у якому описується конкретна ситуація морально-етичного або суспільно-політичного характеру, аналогічна до тих, у яких перебував В. Чорновіл у різні періоди своєї діяльності. У процесі роботи з кейсом учні аналізують умови ситуації, визначають можливі варіанти дій, оцінюють їхні наслідки та співвідносять власні рішення з позицією історичного діяча. Це сприяє розвитку вмінь аргументувати власну думку, брати на себе відповідальність і діяти відповідно до громадянських цінностей [27, с. 93–109].

Використання кейс-методу передбачає різні форми організації навчальної діяльності: групову, індивідуальну, парну та колективну. У старшій школі така організація роботи дозволяє забезпечити активну взаємодію учнів, обмін думками та формування навичок демократичного діалогу. Обговорення кейсів, пов'язаних із діяльністю В. Чорновола, стимулює учнів до усвідомлення значення громадянської солідарності, відповідальності та активної участі в суспільному житті.

Кейс може бути представлений у різних форматах: текстових, аудіо- та відеоматеріалів, мультимедійних презентацій, фрагментів документальних фільмів, публічних виступів і статей В. Чорновола. Таке різноманіття джерел дозволяє учням комплексно осмислювати громадянську діяльність особистості та формувати власну громадянську позицію на основі аналізу історичного досвіду [27, с. 93–109].

Формування громадянської компетентності учнів старшої школи в межах уроку може здійснюватися через використання ціннісно зорієнтованих текстів, комунікативно-ситуаційних завдань і кейс-методу, що дає змогу моделювати реальні ситуації громадянського вибору. Особливу дидактичну цінність має інтеграція кейс-методу з елементами традиційного уроку, побудованого на аналізі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола.

Нижче пропонуємо таку схему уроку.

Клас: 11.

Тема уроку: «В'ячеслав Чорновіл: громадянська позиція і боротьба за права людини та незалежність України».

Мета уроку: поглибити знання учнів про суспільно-політичну діяльність В. Чорновола, його участь у дисидентському та національно-демократичному русі; формувати вміння аналізувати ситуації громадянського вибору, аргументувати власну позицію, усвідомлювати значення прав людини, громадянської відповідальності та активної участі в суспільному житті.

Очікувані результати: учні характеризують основні напрями суспільно-політичної діяльності В. Чорновола; аналізують його громадянський вибір в умовах радянської політичної системи; визначають громадянські цінності, відображені в його діяльності; аргументують власну оцінку історичних ситуацій; усвідомлюють зв'язок між правами людини, громадянською відповідальністю та особистим вибором.

Обладнання: портрет В. Чорновола, карта України, плакат «Життя В. Чорновола у ребусах», запис пісень «До українців» та «Не пора, не пора» у виконанні гурту «Соколи».

Хід уроку

Мотиваційно-проблемний етап (вхід у кейс). На початковому етапі уроку вчитель актуалізує громадянську проблематику через емоційно-ціннісний вплив. Учням пропонується прослухати пісню В. Баранова «До українців», під час якої вони фіксують вислови, що справили на них найбільше враження. Цей етап виконує функцію «входу в кейс», оскільки спонукає учнів замислитися над проблемами громадянської відповідальності, національної гідності та особистого вибору.

Після обговорення змісту пісні вчитель ставить проблемне запитання: «Чи має ця пісня стосунок до суспільно-політичної діяльності В.

Чорновола?». Так здійснюється перехід від емоційного сприйняття до усвідомленого аналізу громадянської позиції конкретної історичної постаті.

Представлення кейсу у формі навчальної ситуації, що ґрунтується на фактах біографії та діяльності В. Чорновола: «В'ячеслав Чорновіл – активний учасник дисидентського руху, член Української Гельсінської групи, один із лідерів національно-демократичного руху наприкінці ХХ ст. Його громадянська діяльність супроводжувалася переслідуваннями, ув'язненнями, політичним тиском, однак він не відмовився від своїх переконань і принципів» [13, с. 90–130].

Кейс формулюється як ситуація громадянського вибору в умовах репресивної політичної системи, що відповідає вимогам кейс-методу з виховним громадянським змістом.

Аналітико-дослідницький етап (робота з кейсом). Для конкретизації кейсу використовується робота з ребусами, що відображають ключові віхи життя і діяльності В. Чорновола: участь в Українській Гельсінській групі, діяльність у Народному Русі, ув'язнення, боротьбу за незалежність України.

Учні в групах аналізують подані факти та виконують завдання:

- визначити, які громадянські цінності відстоював В. Чорновіл;
- з'ясувати, у чому полягала складність його громадянського вибору;
- проаналізувати можливі альтернативні варіанти поведінки та їхні наслідки;
- оцінити, які складники громадянської компетентності – ціннісні, поведінкові, світоглядні – проявляються в його діяльності.

Для поглиблення аналітичної роботи учням можуть бути запропоновані окремі мінікейси, побудовані на конкретних епізодах суспільно-політичної діяльності В. Чорновола.

Кейс 1. «Відмова свідчити: громадянський вибір і особиста відповідальність». Учням пропонується ситуація, пов'язана з відмовою В. Чорновола давати свідчення на судових процесах проти представників української інтелігенції, за що він сам зазнав покарання [13, с. 35–40]. Після

ознайомлення з коротким описом ситуації учні мають визначити, які варіанти поведінки були можливими для В. Чорновола, яких особистих наслідків можна було уникнути в разі співпраці зі слідством та чому він обрав іншу модель поведінки. Для обговорення пропонуються запитання: «Чи завжди громадянин має підкорятися вимогам держави?», «За яких умов відмова виконувати вимогу влади може бути морально виправданою?», «Які цінності визначили вибір В. Чорновола?». Завершальним завданням є формулювання учнями власної аргументованої оцінки його рішення.

Кейс 2. «Свобода слова в умовах цензури». Основою кейсу є діяльність В. Чорновола, пов'язана з виданням позацензурного часопису «Український вісник», у якому поширювалися відомості про політичні переслідування, порушення прав людини та становище української культури [14, с. 65–70]. Учням пропонується уявити ситуацію, у якій поширення суспільно значущої інформації може спричинити особисте переслідування. Вони мають визначити можливі способи дії: відмовитися від публікації, продовжити поширення матеріалів, змінити форму подання інформації чи обрати інший спосіб привернення суспільної уваги. Під час групового обговорення старшокласники визначають, які права і свободи порушуються в описаній ситуації, у чому полягає суспільне значення свободи слова та якою є відповідальність людини за інформацію, яку вона поширює.

Кейс 3. «Від громадянської активності до політичної участі». Учням пропонується проаналізувати перехід В. Чорновола від правозахисної й публіцистичної діяльності до відкритої участі в політичному житті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. У 1990 році він був обраний народним депутатом України та головою Львівської обласної ради, а в 1991 році взяв участь у президентських виборах [29, с. 9–10]. Завдання учнів полягає у визначенні відмінностей між громадською та політичною участю, а також можливостей і відповідальності, які виникають у громадянина після переходу від громадської активності до діяльності в державних інституціях. Для дискусії можуть бути запропоновані запитання: «Чи достатньо

громадської активності для зміни суспільства?», «Коли громадянину доцільно переходити до безпосередньої політичної участі?», «Які ризики виникають при переході від громадського діяча до політика?».

Використання таких мінікейсів дозволяє урізноманітнити роботу на уроці та водночас послідовно формувати пізнавальний, ціннісно-світоглядний і діяльнісний компоненти громадянської компетентності. Учні не лише відтворюють історичні факти, а й аналізують альтернативи, оцінюють наслідки рішень та аргументують власну позицію

Дискусійно-рефлексивний етап. На наступному етапі до аналізу залучаються фрагменти художніх і публіцистичних текстів, зокрема поезія І. Франка «Цехмістер Купер'ян» та Т. Шевченка «І мертвим, і живим...». Учні обговорюють питання єдності, відповідальності політичних лідерів і наслідків громадянської роз'єднаності.

Завершальним етапом має бути формулювання учнями висновків:

- героїв своєї держави необхідно пам'ятати;
- громадянська позиція потребує відповідальності та послідовності;
- кожен громадянин впливає на авторитет держави власними вчинками.

Цей етап спрямований на усвідомлення учнями власного громадянського потенціалу та формування готовності до активної участі в суспільному житті, що відповідає цілям формування громадянської компетентності.

Використання кейсів на прикладі В. Чорновола дає змогу реалізувати принцип компетентнісного навчання, оскільки учні не лише аналізують події минулого, а й проєктують власну модель громадянської поведінки, відповідаючи на запитання: якими є межі особистої відповідальності, як діяти в умовах тиску влади, якою є ціна громадянської позиції. У такий спосіб формується цілісне уявлення про громадянську компетентність як поєднання знань, цінностей, умінь і поведінкових установок.

Практичне значення використання кейс-методу на прикладі В. Чорновола полягає в тому, що учні отримують можливість побачити

реальний приклад громадянської дії, а не абстрактну модель поведінки. Це підвищує мотивацію до навчання, сприяє глибшому осмисленню історичного матеріалу та формує готовність до активної участі в суспільному житті.

Узагальнено взаємозв'язок запропонованих видів навчальної діяльності та компонентів громадянської компетентності можна представити таким чином:

Таблиця 3.1

ЕЛЕМЕНТ РОБОТИ	ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ	КОМПОНЕНТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ	ОЧІКУВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ
Проблемне запитання на початку уроку	Висловлення припущень, аргументація позиції	Пізнавальний, ціннісно-світоглядний	Усвідомлення проблеми громадянського вибору
Аналіз біографічних фактів	Встановлення причин і наслідків рішень В. Чорновола	Пізнавальний	Розуміння історичного контексту громадянської діяльності
Робота з публіцистичними текстами	Визначення позиції автора, аргументів і цінностей	Пізнавальний, ціннісно-світоглядний	Розвиток критичного мислення та інфомедійної грамотності
Мінікейси	Аналіз альтернативних моделей поведінки	Діяльнісний, ціннісно-світоглядний	Формування навичок відповідального вибору
Групове обговорення	Обмін аргументами, реагування на інші позиції	Діяльнісний	Розвиток демократичного діалогу
Дискусія	Аргументоване відстоювання	Ціннісно-світоглядний,	Формування власної

	власної оцінки	діяльнісний	громадянської позиції
Рефлексія	Співвіднесення історичного досвіду з власними цінностями	Ціннісно-світоглядний	Усвідомлення особистої громадянської відповідальності

Така побудова уроку забезпечує взаємозв'язок засвоєння історичного матеріалу, його ціннісного осмислення та практичного застосування в ситуаціях громадянського вибору.

Отже, застосування кейс-методу на уроках історії та громадянської освіти з використанням матеріалів про суспільно-політичну діяльність В. Чорновола є ефективним засобом формування громадянської компетентності учнів старшої школи. Через аналіз конкретних життєвих ситуацій, пов'язаних із діяльністю В. Чорновола, учні навчаються оцінювати суспільні процеси, приймати відповідальні рішення та усвідомлювати власну роль як громадян демократичної держави.

Окремі можливості для формування громадянської компетентності учнів старшої школи відкриваються під час вивчення курсу громадянської освіти, зміст якого безпосередньо зорієнтований на осмислення прав людини, демократії, громадянської участі та відповідальності. У цьому контексті постать В. Чорновола може бути використана як приклад практичної реалізації громадянських цінностей у реальному суспільно-політичному житті.

На уроках громадянської освіти звернення до суспільно-політичної діяльності В. Чорновола дозволяє конкретизувати теоретичні поняття, зокрема такі, як «громадянська активність», «політична участь», «права і свободи людини», «громадянська відповідальність». Аналіз його діяльності сприяє усвідомленню учнями того, що громадянські цінності не є абстрактними деклараціями, а реалізуються через послідовні дії та особистий вибір.

Під час вивчення тем, пов'язаних із правами людини та свободою слова, учням може бути запропоновано розглянути діяльність В. Чорновола як правозахисника та публіциста. Аналіз обставин переслідування за громадянську позицію дає змогу обговорити питання меж державної влади, значення свободи слова та ролі громадян у захисті демократичних цінностей. Такі фрагменти уроків органічно поєднують нормативний зміст курсу громадянської освіти з історичним матеріалом.

Значний потенціал мають завдання, спрямовані на осмислення громадянської участі. Наприклад, у межах уроку учням може бути запропоновано проаналізувати політичну діяльність В. Чорновола в період становлення незалежної України та відповісти на запитання: які форми громадянської участі він реалізовував; які ризики супроводжували цю діяльність; яку роль відіграла особиста відповідальність у прийнятті політичних рішень. Подібні завдання сприяють формуванню в учнів розуміння активного громадянства.

На уроках громадянської освіти доцільним є також використання порівняльних завдань, що передбачають зіставлення громадянської позиції В. Чорновола з моделями поведінки громадян у демократичному суспільстві. Це дозволяє учням оцінити відповідність реальної політичної діяльності демократичним принципам і сформувати власне уявлення про відповідальне громадянство.

Важливу роль відіграють рефлексивні фрагменти уроків громадянської освіти, під час яких учні осмислюють власне ставлення до громадянських цінностей. Наприклад, після обговорення діяльності В. Чорновола учням може бути запропоновано визначити, які з його громадянських якостей є актуальними для сучасного українського суспільства та які з них вони вважають важливими для себе як громадян. Такі завдання сприяють формуванню громадянської самосвідомості й відповідального ставлення до суспільних процесів.

Отже, використання постаті В. Чорновола на уроках громадянської освіти розширює можливості формування громадянської компетентності учнів старшої школи, забезпечуючи поєднання теоретичних положень курсу з конкретним історичним досвідом. Аналіз його суспільно-політичної діяльності дозволяє учням глибше усвідомити зміст громадянських цінностей, значення активної участі в суспільному житті та особистої відповідальності за майбутнє держави.

Таким чином, використання постаті В. Чорновола на уроках історії та громадянської освіти розширює можливості формування громадянської компетентності учнів старшої школи. Аналіз його суспільно-політичної діяльності дозволяє конкретизувати абстрактні поняття громадянської відповідальності, активної позиції, прав і свобод людини, а також сприяє розвитку критичного мислення, уміння аргументувати власну думку та усвідомлювати наслідки громадянського вибору.

Водночас формування громадянської компетентності учнів старшої школи не обмежується лише межами навчального заняття. Важливим доповненням до роботи на уроках є позакласна діяльність, яка створює додаткові можливості для практичного застосування набутих знань, розвитку громадянської активності та особистісного досвіду участі в суспільно значущих ініціативах.

3.3. Позакласні заходи.

Становлення громадянського суспільства і правової держави в нашій країні багато в чому залежить від рівня громадянської освіти та патріотичного виховання. Навчання, орієнтоване на компетентності, фокусується на залученні школярів до змістовної практики. Головна мета – навчити учня не просто накопичувати інформацію, а впевнено діяти та використовувати свій досвід у повсякденні [25, с. 105].

Функціонально грамотний громадянин – це людина, яка любить Батьківщину, вміє реагувати на зміни в суспільстві, захищати свої права.

Поняття громадянськості передбачає усвідомлення та реалізацію старшокласником своїх прав і обов'язків стосовно самого себе, своєї сім'ї, колективу, рідного краю, Вітчизни. Важливо виховувати діяльного громадянина своєї Батьківщини, а не стороннього спостерігача [8, с. 94–98].

Формуючи громадянина, ми, насамперед, повинні бачити в ньому людину. Громадянське та патріотичне виховання старшокласників є важливою частиною виховання підростаючого покоління. Це комплексна, організована, цілеспрямована та узгоджена робота педагогічного колективу та сім'ї, спрямована на формування в учнів громадянської свідомості, відповідальності та ціннісного ставлення до своєї держави [21, с. 4–11]. Водночас громадянське виховання не слід зводити лише до патріотичного: воно охоплює також усвідомлення прав і свобод людини, відповідальності, демократичних цінностей та готовності до громадянської участі [2, с. 6–11].

Відчутний внесок у формування громадянської особистості, що поєднує в собі моральну, правову і політичну культуру, має зробити сучасна школа. Школа забезпечує не лише накопичення знань, а й формування громадянських цінностей, здатності до відповідального вибору та участі в суспільному житті [4, с. 2–6].

Одним із ефективних шляхів посилення виховного впливу є залучення історичних постатей. У старшій школі, де учні вже здатні до критичного мислення, моральних оцінок і самостійних висновків, важливо не лише інформувати, а й створювати умови для самостійного осмислення історичного досвіду [7, с. 42–46]. Одним із засобів такої роботи є звернення до постаті В. Чорновола, суспільно-політична діяльність якого дає матеріал для осмислення громадянської активності, відповідальності та особистого вибору. Його життєвий шлях – від студентських років до участі в державотворчих процесах незалежної України – може слугувати змістовною основою для позакласних заходів, спрямованих на формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму та правової свідомості.

Особливу роль у процесі формування громадянської компетентності відіграє позакласна діяльність, що створює умови для більш глибокого осмислення учнями понять патріотизму, демократії, прав і обов'язків громадянина. Вивчення постаті В. Чорновола у форматі виховних заходів, класних годин, дискусій, конкурсів і творчих робіт сприяє глибшому усвідомленню учнями історичного значення боротьби за незалежність та формує в них розуміння громадянської відповідальності.

Позакласні заходи, що інтегрують матеріали про життєвий і політичний шлях В. Чорновола, варто спрямовувати на поглиблення розуміння учнями суті громадянської відповідальності. Заходи передбачають кілька завдань: розвивати громадянськість, формувати в старшокласників активну життєву позицію, готовність до участі в суспільному житті. При цьому акцент робиться на взаємодії школи і родини.

До заходів можуть бути залучені батьки, педагоги, керівники гуртків, учні, шкільна бібліотека, батьківський комітет. Координацію діяльності здійснює заступник директора з виховної роботи.

Тематика класних годин із громадянського виховання може бути пов'язана з діяльністю В. Чорновола через такі теми:

- «Україна Чорновола» – цикл класних годин про знакові події боротьби за незалежність, у яких він брав участь;
- «Я – громадянин України» – із включенням біографії та внеску В. Чорновола в державотворення;
- «Наші права та обов'язки» – з обговоренням прикладів правозахисної діяльності В. Чорновола у контексті тоталітарного режиму.

Класна година «Україна Чорновола» має на меті формування глибшого розуміння процесів державотворення в Україні другої половини ХХ століття через постать В. Чорновола. Акцент робиться на його участі в русі шістдесятників, дисидентській діяльності, правозахисній роботі та внеску в боротьбу за незалежність.

Підготовка до заняття передбачає коротке ознайомлення учнів із ключовими етапами життя В. Чорновола, яке може бути подано як візуальна хронологічна стрічка (інфографіка або стінгазета). В ході заходу учні переглядають уривки з документального фільму (наприклад, із серії про шістдесятників або відеоматеріалів, присвячених діяльності Руху), після чого проводиться обговорення у формі діалогу з елементами «мозкового штурму». Обговорення орієнтоване на пошук відповідей на запитання: що спонукало В. Чорновола чинити спротив системі? Якими були ризики? Що спонукало його продовжувати свою діяльність?

Особливістю заходу є інтеграція історичних знань з громадянськими цінностями. Учні не лише дізнаються нову інформацію, а й залучаються до рефлексії, розвиваючи здатність оцінювати суспільно-політичні події з громадянських позицій. У фінальній частині класної години учням пропонується творче завдання: написати коротке есе на тему «Які ідеї В. Чорновола про Україну я вважаю актуальними або дискусійними і чому?». Такий формат сприяє особистісному переосмисленню почутого і спонукає до формування власної аргументованої громадянської позиції.

Класна година «Я – громадянин України» (через призму життя В. Чорновола) має на меті допомогти учням усвідомити, що означає бути свідомим громадянином у сучасному суспільстві, спираючись на матеріали про життєвий шлях і громадянську позицію В. Чорновола. Його життєвий шлях використовується як матеріал для осмислення громадянської відповідальності.

У ході заняття педагог подає учням кілька фрагментів із публіцистики В. Чорновола, які стосуються громадянства, морального вибору, прав і обов'язків [38]. Учні працюють у групах, визначають основну думку та аргументи автора, обговорюють зміст висловлювань і те, як порушені в них проблеми співвідносяться із сучасністю.

Наступним етапом класної години є рольова вправа «Уроки громадянства», під час якої учні моделюють ситуації, що потребують

активної громадянської позиції (наприклад, захист прав іншої людини, участь у суспільно корисній справі, реагування на прояви несправедливості). У підсумковій частині заняття проводиться рефлексія: учні обговорюють, як історичний досвід В. Чорновола може вплинути на їхнє особисте ставлення до громадянства, відповідальності, свободи і держави.

Класна година «Наші права та обов'язки» (на прикладі правозахисної діяльності В. Чорновола) спрямована на ознайомлення учнів із базовими правами і свободами людини, закріпленими в Конституції України, а також із обов'язками громадянина в демократичному суспільстві. Особливість заняття полягає в тому, що правові категорії подаються не як абстрактні поняття, а через аналіз правозахисної діяльності В. Чорновола та наслідків цієї діяльності для нього самого.

У вступній частині педагог подає коротку довідку про правозахисну діяльність В. Чорновола, акцентуючи увагу на його публікаціях «Правосуддя чи рецидиви терору?» і «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”», у яких описано переслідування української інтелігенції за вільне висловлення поглядів [39]. Учні пропонуються для аналізу фрагменти з цих текстів у адаптованому вигляді. Вони обговорюють, які права було порушено, якими засобами В. Чорновіл реагував на ці порушення та які громадянські цінності простежуються в його діях.

Далі учні беруть участь у вправі «Мої права – моя відповідальність», де складають перелік прав, що є важливими для них особисто, і визначають відповідні до них громадянські обов'язки. Це сприяє розумінню, що права не існують без відповідальності, а захист прав – не лише справа політиків чи активістів, а щоденна поведінка кожного.

Підсумком заняття може стати колективне створення інформаційного стенду або брошури «Захищай себе – поважай інших», у якому поєднано основи прав людини з ілюстраціями з життя В. Чорновола.

Описані вище класні години спрямовані переважно на формування ціннісних орієнтирів, розвиток здатності до моральної оцінки подій і явищ, а

також усвідомлення старшокласниками власної громадянської позиції. Водночас позакласна робота не обмежується лише виховними бесідами чи тематичними класними годинами. Для поглиблення впливу на свідомість учнів та залучення їх до активної взаємодії доцільно урізноманітнювати форми позаурочної діяльності, зокрема впроваджуючи творчі, ігрові, проєктні й комунікативні формати.

Залежно від домінуючих цілей такі заходи умовно можна згрупувати у кілька категорій.

По-перше, інтелектуально-аналітичні заходи, що передбачають глибше осмислення публіцистичної спадщини В. Чорновола, розвиток критичного мислення та вміння формулювати власні висновки. До них можуть належати літературно-публіцистичний вечір «Слово, що бореться», диспут «Свобода – це...», а також творча майстерня «Мій лист до Чорновола». Саме тут учні мають змогу осмислити й оцінити громадянські позиції В. Чорновола, співвіднести їх із сучасністю та особистим досвідом.

Наприклад, творча майстерня «Мій лист до Чорновола» має на меті розвивати емоційно-ціннісне ставлення до історії та суспільних процесів. Перед написанням листа старшокласникам можна запропонувати опрацювати фрагменти епістолярної спадщини В. Чорновола [40]. Учні пишуть уявний лист до В. Чорновола, у якому діляться своїм баченням України сьогодні, міркуваннями про свободу, демократію, справедливість. Найкращі листи можуть бути зачитані на виховному заході або опубліковані у шкільній газеті.

По-друге, проєктно-дослідницькі формати, що активізують самостійну діяльність учнів, стимулюють до пошуку, аналізу джерел, синтезу інформації. У цій групі можна запропонувати навчальний проєкт «Історія моїми очима: В. Чорновіл» і віртуальну екскурсію «Місцями В. Чорновола». Такі форми дозволяють учням не лише засвоїти біографічні факти, але й досягнути ідейну наповненість життя політичного діяча.

Навчальний проєкт «Історія моїми очима: В. Чорновіл» може виконуватися індивідуально або в малих групах. Учні самостійно обирають один із напрямів суспільно-політичної діяльності В. Чорновола: правозахисну діяльність, публіцистику, участь у національно-демократичному русі, парламентську роботу або діяльність у Народному Русі України. На першому етапі вони добирають інформацію та джерела, на другому – визначають ключову проблему, яку прагнуть представити, на третьому – готують кінцевий продукт у формі презентації, електронного плаката, хронологічної стрічки або короткого відеоматеріалу. Обов'язковим елементом роботи має бути власний висновок учнів про те, які громадянські якості В. Чорновола найбільш виразно проявилися в обраному епізоді та чому вони мають значення для сучасного громадянина. Завершується проєкт короткою презентацією результатів і взаємообговоренням. Такий формат поєднує самостійну пошукову діяльність, аналіз інформації, аргументацію та рефлексію, тобто сприяє формуванню всіх трьох компонентів громадянської компетентності.

Так, віртуальна екскурсія «Місцями В. Чорновола» покликана ознайомити учнів з географією життя та діяльності В. Чорновола. За допомогою інтерактивних карт, відео, світлин або навіть VR-турів (якщо технічно можливо) учні подорожують місцями, пов'язаними з його життям: село Єрки, Львів, Київ, мордовські табори та місця заслання в Якутії. Така екскурсія може поєднувати географічну, історичну і громадянську освіту.

По-третє, візуально-комунікативні та мистецько-інтерактивні заходи, які формують середовище громадянського змісту в школі, а також дають можливість учням проявити креативність і залучитися до спільної діяльності. Можна розробити шкільну виставку «Життєвий шлях В. Чорновола», що передбачає створення тематичних стендів і візуалізацій, а також гру «Шлях до свободи», яка, крім пізнавального змісту, сприяє формуванню командної роботи, відповідальності, вміння приймати рішення в умовах взаємодії.

Зокрема, гра «Шлях до свободи» може поглибити знання з історії України та ролі В. Чорновола в боротьбі за її незалежність. Вона базується на вивченні біографії, публіцистики та громадсько-політичної діяльності В. Чорновола. Захід має на меті не лише поглибити знання з історії України ХХ ст., а й сприяти розвитку патріотизму, критичного мислення, навичок командної роботи, аналізу джерел та формуванню активної громадянської позиції.

Гра проводиться у форматі історичного квесту, маршрут якого побудований за основними віхами життя В. Чорновола – від його участі у русі шістдесятників до діяльності у Верховній Раді незалежної України. Учасники – учні старшої школи – працюють у командах, проходячи низку станцій. На кожній з них вони виконують пізнавальні, пошукові, аналітичні або творчі завдання: розшифровують цитати з відомих праць В. Чорновола («Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму»), співвідносять документи з історичними подіями (наприклад, Декларація про державний суверенітет України), ідентифікують ключові дати та постаті, встановлюють географічні точки на карті, пов'язані з життям і діяльністю В. Чорновола.

Орієнтовний маршрут квесту може складатися з п'яти тематичних станцій.

Станція 1. «Шістдесятники». Команда отримує короткий інформаційний матеріал про український рух шістдесятників та участь В. Чорновола в протестних акціях 1960-х років. Учням необхідно встановити зв'язок між конкретними подіями та основними цінностями, які відстоювали представники цього середовища: свободою слова, захистом національної культури, правом на власну позицію. Додаткове завдання передбачає формулювання короткої відповіді на запитання: «Коли культурний протест перетворюється на громадянську позицію?» [13, с. 35–40].

Станція 2. «Право на свободу слова». Учні працюють із коротким фрагментом документа або описом обшуку, під час якого в В. Чорновола вилучали машинописні тексти, матеріали самвидаву та інші документи [31, с.

120–125]. Команда визначає, які права людини порушувалися в цій ситуації, та співвідносить їх із сучасним розумінням свободи слова й свободи поширення інформації. Завершальним елементом є коротке обговорення питання про те, чи може держава обмежувати поширення інформації і за яких умов такі обмеження можуть бути виправданими.

Станція 3. «Український вісник». Команда отримує інформацію про позацензурне видання «Українського вісника» та його роль у поширенні відомостей про політичні переслідування. Учні мають запропонувати, які сучасні засоби комунікації могли б виконувати подібну функцію, а також визначити переваги й ризики поширення суспільно значущої інформації. Завдання спрямоване на поєднання історичного матеріалу з проблемами інформаційної відповідальності та громадянської активності.

Станція 4. «Від спротиву до політичної участі». Учні отримують набір карток із фактами політичної діяльності В. Чорновола наприкінці 1980-х – у 1990-х роках: участь у національно-демократичному русі, робота в Народному Русі України, обрання народним депутатом, участь у президентських виборах. Команда має розташувати події у хронологічній послідовності та визначити, які форми громадянської і політичної участі вони ілюструють [29, с. 9–10]. Після виконання завдання учні обговорюють, чим відрізняється громадська активність від безпосередньої участі в політичному житті.

Станція 5. «Громадянський вибір». Завершальна станція має рефлексивний характер. Учням пропонується вислів В. Чорновола про необхідність реформ, сили закону, демократії та суспільної злагоди [38, с. 345]. Кожна команда обирає одну з названих цінностей і коротко пояснює, чому вона залишається важливою для демократичного суспільства. Після цього учасники формулюють власне завершення фрази «Відповідальний громадянин – це людина, яка...». Відповіді команд можуть бути використані під час підсумкової рефлексії.

Завдання стимулюють осмислення громадянського вибору В. Чорновола, пропонуючи учасникам обговорити, як би вони діяли на його місці, які альтернативи були можливими та які наслідки могли мати різні рішення.

Гра має гнучкий формат: її можна адаптувати для проведення як у класному приміщенні (у вигляді настільної гри або послідовної презентації завдань), так і в межах шкільного простору з використанням тематичних локацій, QR-кодів, мультимедійних матеріалів. Після завершення гри доцільно організувати підсумкову дискусію або рефлексію, під час якої учні зможуть поділитися враженнями, сформулювати висновки щодо значення діяльності В. Чорновола для становлення незалежної України та оцінити важливість громадянської відповідальності в умовах сьогодення.

Такий формат дозволяє реалізувати одразу кілька виховних і дидактичних цілей: зацікавити учнів національною історією через постать конкретного історичного діяча; залучити їх до командної співпраці; розвинути критичне і самостійне мислення; створити умови для усвідомлення цінностей демократії, свободи, прав людини. Завдяки комплексному підходу гра-квест «Шлях до свободи» може стати дієвим інструментом у системі громадянського та патріотичного виховання старшокласників, зокрема в умовах профільної школи.

Усі запропоновані вище форми позакласної роботи мають не лише пізнавальний чи розважальний характер, а, передусім, спрямовані на формування в учнів старшої школи громадянських якостей: активності, ініціативності, моральної чутливості, правосвідомості, готовності до участі в житті громади та суспільства. Використання матеріалів про діяльність В. Чорновола як історичного прикладу надає виховному процесу конкретики та історичного змісту.

Виховні заходи є ефективними не лише як окремі освітні події, а й як частина цілісної системи формування громадянської компетентності. Їхня цінність полягає в поєднанні емоційного впливу, історичної достовірності,

виховного потенціалу й педагогічної доцільності. У запропонованих заходах пізнавальний компонент громадянської компетентності формується через роботу з історичним матеріалом і джерелами, ціннісно-світоглядний – через осмислення прав людини, громадянського вибору та відповідальності, а діяльнісний – через дискусію, аргументацію, командну взаємодію, прийняття рішень і рефлексію.

Висновки до розділу 3

Формування громадянської компетентності не може відбуватися лише на рівні теоретичних знань, бо воно потребує опори на особистісні приклади, які викликають у старшокласників емоційний відгук, надихають і формують глибокий зв'язок із національною ідеєю, демократичними цінностями, історичною пам'яттю. Саме такою постаттю є В. Чорновіл – борець за права людини, послідовний опонент тоталітаризму, символ державотворчої епохи.

Використання біографічного та документального матеріалу дає змогу ефективно реалізувати завдання громадянської освіти в закладі загальної середньої освіти. Тематичні класні години, історико-патріотичні проєкти, виховні години, квести, ігрові й творчі активності створюють продуктивне середовище для розвитку в учнів почуття патріотизму, громадянської відповідальності, здатності до критичного осмислення соціальних процесів. Залучення учнів до активної діяльності (аналіз джерел, пошук інформації, інсценізація, дискусії тощо) сприяє не лише засвоєнню фактів, а й формуванню стійких морально-ціннісних установок.

Особливої ваги набуває те, що подібна діяльність сприяє розвитку пізнавального (когнітивного), ціннісно-світоглядного та діяльнісного компонентів громадянської компетентності. На прикладі В. Чорновола старшокласники бачать, як моральні переконання можуть реалізовуватися у реальних діях, а громадянська позиція – у послідовному відстоюванні прав людини, демократичних цінностей і національних інтересів. Крім того, заходи, присвячені йому, дозволяють учителю поєднувати виховний і

навчальний потенціал, інтегруючи такі поняття, як права людини, свобода слова, демократичне суспільство, національна самосвідомість у повсякденний освітній процес.

Таким чином, постать В. Чорновола є значущим педагогічним ресурсом для формування ключових компетентностей, визначених сучасною українською школою, зокрема громадянської. Поєднання урочної та позакласної роботи, аналізу історичних джерел, дискусійних, творчих та інтерактивних форм діяльності дає змогу використовувати його суспільно-політичний досвід для формування в старшокласників знань, ціннісних орієнтацій і готовності до відповідальної громадянської участі.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження було зроблено такі висновки:

1. Стан наукової розробки проблеми формування громадянської компетентності учнів старшої школи на прикладі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола характеризується нерівномірністю та фрагментарністю. Історіографія питання представлена значною кількістю наукових праць, присвячених життю й діяльності В. Чорновола, українському дисидентському руху, боротьбі за права людини та процесам становлення незалежної України. Водночас у педагогічних дослідженнях громадянська компетентність здебільшого розглядається в узагальненому вигляді, без цілеспрямованого залучення конкретних історичних постатей як ціннісних і змістових орієнтирів. Відсутність комплексних міждисциплінарних підходів, що поєднували б історичний матеріал із завданнями громадянської освіти, зумовлює актуальність і наукову доцільність обраної теми дослідження.

2. Джерельна база дослідження є достатньо повною та різноплановою, що забезпечує можливість всебічного осмислення обраної проблематики. Вона дозволяє комплексно осмислити як історичний контекст діяльності В. Чорновола, так і її освітній потенціал. До неї належать праці самого В. Чорновола, матеріали дисидентського руху, документи радянського періоду, публіцистичні тексти, спогади сучасників, а також наукові дослідження з історії України та педагогіки. Важливим складником джерельної бази є навчально-методичні матеріали з історії та громадянської освіти, а також суміжних навчальних дисциплін, що дало змогу співвіднести історичний матеріал із чинними освітніми вимогами. Сукупність використаних джерел забезпечує обґрунтованість висновків і створює цілісну основу для розкриття як історичного контексту діяльності В. Чорновола, так і

можливостей його використання у формуванні громадянської компетентності учнів старшої школи.

3. Життя та діяльність В. Чорновола постають як цілісний і внутрішньо послідовний приклад формування та реалізації активної громадянської позиції в умовах недемократичного політичного режиму та подальшого перехідного періоду українського державотворення. Його участь у дисидентському русі, багаторічна правозахисна діяльність, системні переслідування з боку радянської влади, арешти й ув'язнення свідчать про усвідомлений характер громадянського вибору, що ґрунтувався не на кон'юнктурних міркуваннях, а на стійких світоглядних і моральних переконаннях. Громадянська позиція В. Чорновола формувалася в умовах постійного тиску та ризику, що підкреслює її принциповість і несумісність із компромісами, які суперечили базовим цінностям свободи та людської гідності.

Перехід В. Чорновола від правозахисної та публіцистичної діяльності до відкритої політичної боротьби наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. засвідчує еволюцію форм громадянської активності за збереження незмінного ціннісного ядра. Його діяльність у цей період демонструє прагнення перенести ідеї прав людини, свободи слова й національної самореалізації з площини морального протесту в площину реальної політичної практики. Послідовність дій В. Чорновола в умовах змін політичної системи підтверджує, що громадянська позиція може і повинна трансформуватися відповідно до історичних обставин, не втрачаючи при цьому своїх принципових засад.

Біографічна логіка життя В. Чорновола від громадянського спротиву тоталітаризму до участі в державотворчих процесах репрезентує модель відповідального громадянства, заснованого на поєднанні особистої відповідальності, активної дії та готовності брати участь у суспільних змінах. Саме ця цілісність і послідовність громадянської позиції робить постать В. Чорновола особливо значущою для виховного осмислення в старшій

школі як приклад усвідомленого громадянського вибору в складних історичних умовах.

4. Значення В. Чорновола у формуванні суспільно-політичної думки та процесі становлення української державності полягає в утвердженні альтернативної до радянської системи цінностей моделі політичного мислення, заснованої на пріоритеті прав людини, національної гідності та демократичних свобод. Його діяльність сприяла формуванню альтернативного до радянського політичного дискурсу, у межах якого громадянин розглядався як активний суб'єкт суспільно-політичних процесів, а не як об'єкт державного контролю.

Правозахисна діяльність В. Чорновола в складі Української Гельсінської групи та його публіцистична спадщина відіграли важливу роль у поширенні ідеї прав людини як універсальної цінності й у переосмисленні взаємин між особистістю та державою. Участь у створенні й діяльності Народного руху України сприяла переходу від індивідуального громадянського спротиву до масової політичної участі та активізації громадянської свідомості суспільства. У період незалежності В. Чорновіл послідовно відстоював принципи парламентаризму, верховенства права та політичної відповідальності влади, що заклало основи демократичної традиції в українському політичному житті.

Суспільно-політична діяльність В. Чорновола має важливе значення для сучасної освіти, оскільки дозволяє використовувати його постать як ціннісний і світоглядний орієнтир у формуванні громадянської компетентності учнів старшої школи.

5. Громадянська компетентність учнів старшої школи є складною інтегрованою характеристикою особистості, що охоплює не лише систему знань про суспільство, державу, право та політичні процеси, а й сформовані ціннісні орієнтації, здатність до критичного мислення, уміння оцінювати суспільні явища з позицій демократії та прав людини, а також готовність до відповідального громадянського вибору. Вона передбачає усвідомлення

власної ролі в суспільстві, розуміння взаємозв'язку між правами і обов'язками громадянина та здатність діяти відповідально в умовах суспільних змін.

Особливості старшого шкільного віку, такі як інтенсивний розвиток світоглядної рефлексії, формування стійких моральних переконань, зростання потреби в самостійності й соціальній самореалізації тощо створюють сприятливі умови для цілеспрямованого формування громадянської компетентності. Саме в цей період учні починають осмислювати суспільно-політичні процеси не лише на рівні фактів, а й на рівні ціннісних оцінок, порівнювати різні моделі громадянської поведінки та співвідносити їх із власними переконаннями.

Важливою особливістю формування громадянської компетентності в старшій школі є потреба в опорі на конкретні приклади, що дозволяють пов'язати абстрактні громадянські поняття з реальним історичним досвідом. Звернення до діяльності конкретних історичних постатей дає змогу учням осмислювати складні суспільно-політичні процеси через призму особистого вибору, відповідальності та наслідків громадянських рішень. Такий підхід сприяє глибшому усвідомленню змісту громадянських цінностей і формує здатність переносити історичний досвід у площину сучасного громадянського життя.

6. Формування громадянської компетентності на уроках історії та громадянської освіти на прикладі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола ґрунтується на наповненні традиційного навчального змісту ціннісним і проблемним компонентом. Звернення до ключових етапів діяльності В. Чорновола, його публіцистичних виступів, політичних рішень і громадянських вчинків створює умови для осмислення історичних подій не лише як сукупності фактів, а як простору громадянського вибору та відповідальності.

Використання проблемних запитань, дискусій, навчальних ситуацій і кейсів на прикладі суспільно-політичної діяльності В. Чорновола сприяє

розвитку критичного мислення, уміння аргументовано відстоювати власну позицію, аналізувати альтернативні погляди та усвідомлювати наслідки громадянських рішень. Залучення учнів до осмислення суперечливих і неоднозначних аспектів історичних процесів формує здатність до відповідального ставлення до суспільно-політичних явищ і підготовлює їх до активної громадянської участі в сучасному демократичному суспільстві.

7. Позакласні заходи, присвячені постаті В. Чорновола, істотно розширюють можливості формування громадянської компетентності учнів старшої школи, оскільки створюють простір для практичного осмислення громадянських цінностей поза межами обов'язкового навчального заняття. Такі форми діяльності дозволяють перевести громадянські знання з теоретичної площини в особистісно значущий досвід, що сприяє глибшому усвідомленню змісту громадянської активності та відповідальності.

Залучення учнів до тематичних виховних заходів, проєктної та дослідницької діяльності, дискусійних і просвітницьких ініціатив, пов'язаних із суспільно-політичною діяльністю В. Чорновола, формує у них уявлення про багатовимірність громадянської участі та роль особистості в історичних і сучасних суспільних процесах. Осмислення життєвого шляху В. Чорновола в межах позакласної роботи сприяє формуванню ціннісних орієнтирів, зокрема поваги до прав людини, свободи слова, національної гідності та демократичних принципів.

Особливе значення позакласна діяльність має для розвитку соціальної активності та ініціативності учнів, оскільки передбачає вищий рівень самостійності, відповідальності та співпраці. Участь у таких заходах формує досвід колективної взаємодії, громадянського діалогу та усвідомлення власної причетності до суспільного життя, що є важливими складниками громадянської компетентності старшокласників.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що суспільно-політична діяльність В. Чорновола має значний освітній і виховний потенціал у контексті формування громадянської компетентності

учнів старшої школи. Поєднання історичного матеріалу з ціннісним осмисленням громадянської позиції, відповідальності та активної участі в суспільному житті забезпечує цілісний підхід до громадянського виховання. Системне використання постаті В. Чорновола на уроках історії, громадянської освіти та в позакласній діяльності сприяє формуванню в учнів усвідомленого ставлення до демократичних цінностей, готовності до громадянської участі та відповідального вибору, що відповідає завданням сучасної української освіти й потребам демократичного розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердиховська Б. Шістдесятники – бунт покоління. *Українська мова та література*. 2006. № 14–15. С. 3–11.
2. Бех І. Д. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр.* Київ, 2016. Вип. 20, кн. 1. С. 6–11.
3. Бібік Н. М., Ващенко Л. С., Локшина О. І., Овчарук О. В., Паращенко Л. І. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. 112 с.
4. Бондаренко Н. В. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово*. 2019. № 3 (744). С. 2–6.
5. Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2006. 20 с.
6. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 2. С. 49–57.
7. Ващенко Л. С. Про результати вивчення стану критичного мислення ліцеїстів. *Біологія і хімія у рідній школі*. 2017. № 2. С. 42–46.
8. Власенко О. М. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. Вип. 62, т. 1. С. 94–98.
9. Голлоб Р., Крапф П., Олафсдоттір О., Вайдінгер В. Навчаємо демократії : базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 1. 164 с.

10. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. Одеса : Астропринт, 1997. 380 с.
11. Гусаков І. В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби. *Історія України*. 2011. № 33–34. С. 17–27.
12. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
13. Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець : монографія. Тернопіль : Астон, 2013. 386 с.
14. Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика : монографія. Тернопіль : Джура, 2011. 224 с.
15. Деревінський В. Ф. Громадсько-політична та державотворча діяльність В'ячеслава Чорновола : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2013. 517 арк.
16. Деревінський В. Ф. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола. *Українознавство*. 2006. № 1. С. 26–31.
17. Дерев'янка Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2003. 211 с.
18. Дерев'янка Н. П., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра : навч.-метод. посіб. / за ред. В. Костіва. Київ : Праймдрук, 2011. 350 с.
19. Державний стандарт профільної середньої освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 лип. 2024 р. № 851. URL : (дата звернення: 11.12.2025).
20. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2009. 19 с.

21. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти : підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів і програм проєкту «Громадянська освіта – Україна». *Історія в школах України*. 2006. № 8. С. 4–11.

22. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 520 с.

23. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.

24. Кіндрачук Н. М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України 1989–1991 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2010. 16 с.

25. Кришмарел В. Ю., Малієнко Ю. Б., Мацейків Т. І., Ремех Т. О. Актуальні питання компетентісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї : метод. посіб. [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 334 с.

26. Кульчицький С. В. Народження Народного Руху України. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 8–22.

27. Кучерук О. А., Магдич Т. П. Громадянська компетентність у методиці навчання української мови учнів старших класів : навч.-метод. посіб. Житомир : Вид-во ПП «Рута», 2022. 148 с.

28. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Львів : Свічадо, 2005. 216 с.

29. Побережець Г. С. Внесок В. М. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудову державності України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2015. 16 с.

30. Побережець Г. С., Шкварець В. П. Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості : монографія. Миколаїв : Іліон, 2012. 146 с.

31. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с.

32. Провісники свободи, державності і демократії : документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / упоряд.: В. Лозицький, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 454 с.

33. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

34. Савченко С. «Ми, українці, були, є і завжди будемо вільними!» : до 75-річчя від дня народження В. М. Чорновола (1937–1999). *Календар знаменних і пам'ятних дат*. 2012. № 4. С. 93–104.

35. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с. ; Т. 2. 576 с.

36. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. 668 с.

37. Сушко Р. В., Ольховський І. А. Хроніка Народного Руху України. 20 років боротьби і перемог, 1989–2009 : довідник. 2-ге вид., допов. Брошнів-Осада : Таля, 2009. 93 с.

38. Чорновіл В. М. Пульс української незалежності : колонка редактора / упоряд. В. Скачко ; вступ. стаття та післямова Л. Танюка. Київ : Либідь, 2000. 624 с.

39. Чорновіл В. М. Твори : у 10 т. Т. 1 : Літературознавство. Критика. Журналістика / упоряд. В. Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2002. 640 с.
40. Чорновіл В. М. Я нічого у Вас не прошу : лист В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста. Торонто : [б. в.], 1968. 120 с.